

BRACO KOVAČEVIĆ JAGODA PETROVIĆ

SIROMAŠTVO I MIGRACIJE

(Bosanskohercegovačka perspektiva)

BRACO KOVAČEVIĆ JAGODA PETROVIĆ

SIROMAŠTVO I MIGRACIJE
(Bosanskohercegovačka perspektiva)

**Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska,
socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja**

Izdavač:

Evropski defendologija centar za naučna, politička,
ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i
kriminološka istraživanja, Banja Luka

Za izdavača:

Prof. dr Duško Vejnović

Recenzenti:

Prof. dr Lazo Ristić
Prof. dr Ivan Šijaković

BRACO KOVAČEVIĆ JAGODA PETROVIĆ

**SIROMAŠTVO I
MIGRACIJE
(BOSANSKOHERCEGOVAČKA
PERSPEKTIVA)**

**Banja Luka
2018.**

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
1. Nezaposlenost.....	15
1.1. Pojam nezaposlenosti.....	17
1.2. Stanje u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj.....	19
2. Socijalne nejednakosti: bogatstvo i siromaštvo.....	29
2.1. Bogatstvo i siromaštvo u svijetu.....	32
2.2. Bogatstvo i siromaštvo u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj.....	44
3. Migracije.....	65
3.1. Migracije iz Bosne i Hercegovine.....	67
3.2. Migracije unutar Bosne i Hercegovine.....	83
3.3. Siromaštvo migranata u Bosni i Hercegovini.....	89
3.4. Socijalna isključenost migranata.....	96
LITERATURA	107

PREDGOVOR

Od samog početka postojanja, čovjek je, u potrazi za hranom i drugim resursima neophodnim za život, migrirao sa jednog područja na druga. Na taj način je čovjek postao migratorno biće, a migracije su postale pratiocem čovjekovog postojanja. Sa globalizacijom migracije posebno dolaze do izražaja jer ona nameće tržišni fundamentalizam, transnacionalnu organizaciju rada i proizvodnje i pritisak kapitala koji dovode do socijalnih nejednakosti na globalnom i lokalnom nivou, polarizacije na bogate i siromašne te, tako, i migracija siromašnih. Globalizacija siromaštva vrši pritisak na siromašne da migriraju.

Iako su migracije poznate još od samih početaka čovjekova postojanja i razvoja društava, ipak su one sa globalizacijskim procesima sve učestalije, izraženije i masovnije. Na njih utiču ekonomski, ekološki, politički, demografski, kulturni, religijski i drugi faktori i razlozi. Jedan od njih se odnosi i na ekonomsko-socijalni razlog - *siromaštvo*. Zbog nedostatka osnovnih uslova života, nezaposlenosti, lošeg životnog standarda, deprivacije, socijalne ekskluzije i snažnog osjećaja besperspektivnosti, ljudi su prinuđeni da migriraju prema područjima u kojima mogu da zadovolje svoje egzistencijalne potrebe.

Siromaštvo je samo jedan od brojnih razloga napuštanja Bosne i Hercegovine i migriranja prema bogatijim, bezbjednijim i sigurnijim društvenim sredinama. Ne smije se zanemariti ni činjenica da su ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini (1992-1995) uzrokovala pomjeranje stanovništva čije su posljedice pojava izbjeglica iz BiH, raseljenih i povratnika. Za

mnoge od njih su siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost još uvijek dio svakodnevice.

Intenzivni, ali i ekstenzivni razvoj globalizacijskih procesa povećava i pokretljivost pojedinaca i društvenih grupa, migracije i migratorna kretanja. Nastojeći da nađu bolje i prikladnije uslove ekonomskog, političkog, socijalnog, obrazovnog i kulturnog života, dostojanstva, mira i sigurnosti, ljudi napuštaju Bosnu i Hercegovinu, najsiromašniju zemlju u Evropi i jednu od najsiromašnijih zemalja u svijetu. Loši ekonomski, politički i etnonacionalni uslovi života, doveli su do masovnih migracija iz Bosne i Hercegovine prije svega u zemlje Zapadne Evrope, ali i u druge zemlje.

Ekonomski opljačkana i devastirana, politički nestabilna i socijalno dezintegrisana, Bosna i Hercegovina ne može stanovništvu, a mladima posebno, pružiti utočište dostojanstvenog i „normalnog“ načina života. Zato se ljudi odlučuju da je napuste i da život nastave u ekonomski, politički i socijalno sigurnijim i bezbjednijim državama u kojima postoje realne šanse za bolji život.

Naziv monografije *Siromaštvo i migracije (Bosanskohercegovačka perspektiva)* ukazuje na to da je interesovanje autora knjige fokusirano na dva aktuelna socijalna problema savremenog svijeta a to su, kako i sam naziv kaže, siromaštvo i migracije. Pošto su ovi problemi posebno izraženi u zemljama koje prolaze proces društvene tranzicije, podnaslov upućuje na činjenicu da su aspekti ovih problema posebno razmatrani u kontekstu bosanskohercegovačkog društva, koje je

opterećeno, ne samo procesom tranzicije, nego i, još uvijek prisutnim, posljedicama ratnog sukoba iz perioda 1992-1995. godine.

Predmet istraživanja je fenomen migracija, s ciljem eksplikacije uzročno-posljedične veze između nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, s jedne strane, i migracija, s druge strane. Siromaštvo se posmatra kao kompleksan socijalni problem na koji presudno utiče nezaposlenost koja rezultira različitim vidovima socijalne isključenosti. Povratna sprega između stanja nezaposlenosti i socijalne isključenosti ispoljava se kroz materijalno osiromašenje, koje ishoduje migracijom stanovništva.

Specifičnost veoma izraženih i indikativnih bosanskohercegovačkih migracija ogleda se u tome da se kretanje stanovništva dešava, ne samo u formi ekonomske emigracije i izbjeglištva, nego i u formi unutrašnjih migracija. Posljedica internih migracija su još uvijek brojne skupine raseljenih i povratnika koji se, takođe, suočavaju sa izrazitim problemima nezaposlenosti, socijalne isključenosti i siromaštva. Psihosocijalne dimenzije migracijskih kretanja takođe su u fokusu razmatranja.

Na temelju polazne pretpostavke o uzročno-posljedičnoj vezi posmatranih problema, u istraživanju je, pored relevantnih opštih i osnovnih naučnih metoda, primijenjen *desk research method*, što podrazumijeva pretragu, analizu i strukturisanje informacija koje su dobijene na osnovu egzaktnih relevantnih izvora. Ova metoda korištena je tako što su unaprijed definisanim logičkim algoritmom odvajane bitne informacije iz obilja podataka koji su bili dostupni iz različitih

izvora, kao što su rezultati prethodno provedenih istraživanja, zvanični statistički pokazatelji, baze podataka, internet izvori, izvještaji, informacije i drugi relevantni dokumenti koji pokazuju stanje nezaposlenosti, siromaštva, socijalne isključenosti i migracionih trendova. Korišteni su i rezultati istraživanja samih autora koja su se bavila problemima nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti rizičnih kategorija stanovništva, uključujući i migrante.

Budući da desk istraživanje predstavlja metodu prikupljanja sekundarnih podataka, poseban izazov bio je selekcija i organizovanje velikog broja dostupnih podataka, kako bi se izbjeglo prikazivanje informacija koje imaju sporedan značaj. U tom smislu, primijenjen je princip racionalnosti, koji zahtijeva korištenje smislenih i svrsishodnih podataka.

Osim konciznog prikazivanja određenog problema (u ovom slučaju migracija i siromaštva), svrha desk istraživanja je stvaranje pouzdane baze naučnog saznanja za buduća istraživanja. Stoga, rezultati istraživanja, prikazani u ovoj publikaciji, imaju za cilj iniciranje dubljih kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja u predmetnoj oblasti.

Multidisciplinarnost istraživanja ogleda se u tome što je naučna analiza provedena iz ugla sociologije i nauke socijalnog rada. Kombinacija ovih naučnodisciplinarnih pristupa omogućila je interdisciplinarno sagledavanje problema iz ugla opšte nauke o društvu (etiologija i opšta obilježja migracija i siromaštva) ali i iz ugla uže naučne discipline socijalnog rada, koja se bavi preispitivanjem mogućih praktičnih odgovora na

ove probleme. Time je zadovoljen savremeni postulat istraživanja uopšte, pa i u društvenim naukama, a to je zahtjev za pragmatičnom svrhom naučnog istraživanja, tj. primjenom rezultata u osmišljavanju društvenih promjena koje vode ka predupređenju i suzbijanju aktuelnih socijalnih problema.

1.

NEZAPOSLENOST

1.1. Pojam nezaposlenosti

Jedan od izuzetno velikih individualnih i društvenih problema se odnosi na *nezaposlenost*.¹

Najčešće se *nezaposlenost* definiše kao stanje u okviru kojeg se osobe ne mogu zaposliti. Kao socijalni, odnosno društveni problem, nezaposlenost podrazumijeva nemogućnost društva da zaposli osobe koje su bez posla, ali i sticanja prihoda po osnovu rada.

Prema određenju *International Labour Organisation*, standardna međunarodna definicija nezaposlenosti obuhvata sve osobe starije od starosne granice određene za mjerenje ekonomski aktivnog stanovništva, koje su:

1. tokom referentnog razdoblja bile bez posla,
2. tokom tog razdoblja bile u svakom trenutku na raspolaganju za posao,
3. tražile posao (poduzimale određene korake u cilju pronalaženja posla).²

Najčešće se nezaposlenost posmatra i definiše sa dva aspekta:

- *agregativnog* – koji se odnosi na dio radne snage koji je izvan procesa rada mimo svoje volje i izražava se brojem lica koja upravo traže zaposlenje, i

¹ Potpunije u: *Nezaposlenost i nezvjesnost...* (koordinator projekta Braco Kovačević), „Klub intelektualaca 123“, Banja Luka, 2015.

² <http://mjesecc.ffzg.hr/nezaposlenost/1.1.html> (12.12.2017).

- *individualnog* – koji se odnosi se na osobu, nezaposleno lice koje ne radi, mada želi, a i sposobno je za rad.³

Ono što je karakteristično za nezaposlenost jeste to da je ona individualna, ali i društvena pojava i socijalni problem zato što se ne odnosi samo na pojedince već i na društvene grupe i društvo u cjelini. Pod uticajem neoliberalno orijentisane globalizacije, nezaposlenost je postala lokalni i globalni problem.

Prema empirijskim pokazateljima, bitne ***karakteristike nezaposlenosti*** su:

1. *životna situacija* – prožeta dezintegracijom i dezorganizacijom osoba koje su nezaposlene;
2. *osjećanja frustracije i deprivacije* – zbog nemogućnosti zadovoljavanja ljudskih potreba;
3. *socijalni rizici* – koji se mogu pojaviti kao posljedica nezaposlenosti i deprivacije.⁴

Nivo nezaposlenosti je različit u društvima, a ***stope nezaposlenosti*** se određuju na slijedeći način:

- *niska stopa nezaposlenosti* – odnosno, prosperitetna i elastična stopa nezaposlenosti iznosi do 2,5%;
- *srednja* – od 2,5 do 5%, i

³ M. Milosavljević, *Devijacije i društvo*, „Draganić“, Beograd, 2003, str. 53.

⁴ M. Milosavljević, *Devijacije i društvo*, „Draganić“, Beograd, 2003, str. 78-79.

- *visoka* – preko 10%.

U mnogim državama, pa i onim razvijenim, stopa nezaposlenosti se nalazi iznad 10%, što se, kao što vidimo, određuje visokom stopom i visokim nivoom nezaposlenosti. Takva visoka stopa nezaposlenosti istovremeno pokazuje da je nezaposlenost jedan od najozbiljnijih socijalnih problema.

Stopa nezaposlenosti u Evropskoj uniji osoba u dobi od 25 do 74 godine kreće se od 2,6% u Norveškoj do 25,2% u Grčkoj. U Španija je ona 22,3%, a u Hrvatskoj 13,7%, Portugalu 12,4 %, Slovačkoj 12,3%. Pored Norveške, u zemlje sa malom i srednjom stopom nezaposlenosti od 2,6 do 5,8% spadaju: Švedska, Danska, Austrija, Njemačka i Velika Britanija.

1.2. Stanje u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj

Kolika je stopa nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini?

Istraživanja *UNDP-a*, koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu, pokazuju da je 2009. godine opšta stopa nezaposlenosti iznosila 23,4%, a kod mladih 51,9%. Gotovo jedna petina stanovništva (18,4%) u Bosni i Hercegovini živi ispod granice opšteg siromaštva. Stopa nezaposlenosti u Republici Srpskoj se kretala na sljedeći način: 2005 - 38,8%; 2006 - 35,5%; 2007 - 34,1%; 2008 - 33,9%; a 2009 - 35,9%. Prema *Agenciji za rad i*

zapošljavanje BiH, na dan 31. decembra 2015. godine bilo je 537.568 osoba na evidencijama zavoda i službi zapošljavanja u Bosni i Hercegovini. U odnosu na samo prethodni mjesec, broj nezaposlenih je veći za 909 osoba (0,17%). A, kada je riječ o ukupnom broju onih koji traže zaposlenje 277.840 (51,68%) su žene. Takođe, nezaposlenost se povećala i u Federaciji BiH za 394 osobe (0,10%), u Republici Srpskoj za 470 osoba (0,35%), u Brčko distriktu BiH za 45 osoba (0,37%). Ukupna stopa registrovane nezaposlenosti za novembar 2015. godine je iznosila 42,7%.⁵

U 2014. godini nezaposlenost mladih u Bosni i Hercegovini je iznosila čak 65,3 posto, s tim da je samo jedna od osam mladih osoba u starosnoj dobi od 16-24 godine zaposlena u poređenju sa jednom od tri u Evropskoj uniji.⁶

Nezaposlenost je veliki individualni i socijalni problem, ali je to, takođe, i – *siromaštvo*.

Iako će u narednom poglavlju biti više riječi o siromaštvu, ovdje treba skrenuti pažnju na povezanost između nezaposlenosti i siromaštva. Tačnije, treba ukazati na to da je nezaposlenost glavni generator siromaštva, te da ima drastičnije posljedice i specifična obilježja u slučaju onih koji žive ispod linije siromaštva.

Nezaposleno siromašno stanovništvo se može podijeliti u dvije skupine - radno sposobne i radno nesposobne nezaposlene osobe. Najveći broj

⁵<http://faktor.ba/nezaposlenost-u-bih-u-decembru-2015-povecana-za-017-posto-u-odnosu-na-novembar/> (17.03.2017).

⁶<http://www.bigportal.ba/iz-bih-pobjeglo-vise-od-dva-miliona-ljudi/> (28.0.2016).

punoljetnih radno nesposobnih osoba je u grupi korisnika socijalne pomoći, kao što su starije osobe, te osobe sa invaliditetom i dr. Usljed ličnih psihofizičkih uskraćenosti ne mogu da rade, ili barem ne u punom kapacitetu. Njihova egzistencija uveliko zavisi od mogućnosti sistema socijalne sigurnosti, a prije svega od sistema socijalne zaštite.

Za razliku od njih, nezaposlenost radno sposobnih osoba je posljedica nepovoljnih društvenih okolnosti, zbog čega zapadaju u stanje materijalnog siromaštva i drugih vidova socijalne isključenosti. Na taj način ulaze u zatvoreni krug osujećenosti iz koga teško mogu izaći sopstvenim snagama. Istovremeno, zbog veoma restriktivnih zakonskih odredbi, nemaju pristup sistemima socijalne sigurnosti, te njihova nezaposlenost postaje glavni generator siromaštva i ima drastičnije posljedice u odnosu na nezaposlenost onih koji žive u povoljnim materijalnim uslovima.

Na direktnu povezanost nezaposlenosti i siromaštva ukazali su i rezultati istraživanja koje je provedeno 2013. godine na uzorku od 2.084 ispitanika iz kategorije siromašnih. Među osobama koje žive ispod linije siromaštva 82% je onih koji su bez bilo kakvog zaposlenja, a 18% ima neki vid radnog angažmana (stalni radni odnos, zemljoradnja, privremeni i povremeni radni odnos). Među onima koji imaju neki radni angažman, 4% je u stalnom radnom odnosu, 2% su zemljoradnici, a 12% obavlja povremene i privremene poslove ili radi bez zvaničnog zasnivanja radnog odnosa. Pošto su primorani da obezbjeđuju kakvu-takvu egzistenciju, prihvataju

neformalne radne angažmane, čime se lišavaju različitih prava po osnovu zaposlenja, poput penzijsko-invalidskog ili zdravstvenog osiguranja. „Kada se kao kriterij zaposlenosti uzmu stalno zaposlenje, privatna i poljoprivredna djelatnost, onda stopa nezaposlenosti siromašnih skupina stanovništva iznosi 94%. Ovo je skoro trostruko više u odnosu na zvaničnu stopu nezaposlenosti“.⁷

Prema istom izvoru, 77% osoba koje žive ispod linije siromaštva čeka na zaposlenje duže od pet godina, što je znatno više u odnosu na prosječnu dužina čekanja na zvaničnoj evidenciji nezaposlenih (tri godine). Pošto je period nezaposlenosti u trajanju dužem od dvije godine jedan od indikatora socijalne isključenosti, prema tom kriteriju, 88% pripadnika siromašnih skupina stanovništva je dugotrajno isključeno iz tržišta rada. U nedostatku izvora prihoda od stalnog zaposlenja, oslanjaju se na dotacije po osnovu socijalne, dječije i boračko-invalidske zaštite, ali i na prihode koje stižu obavljanjem povremenih, privremenih, sezonskih i drugih nesigurnih poslova. Poslovi bez formalnog zaposlenja ili prijavljivanja djelatnosti, nelegalna trgovina i obavljanje neprijavljenih usluga su najčešći vid obezbjeđivanja prihoda. Nerijetko se radom „na crno“ ili radom u oblasti sive ekonomije kompenzuje nemogućnost učešća u legalnim radno-tržišnim odnosima. Jasno je da socijalne dotacije i nedovoljni prihodi od obavljanja privremenih poslova jedva obezbjeđuju egzistencijalni

⁷ J. Petrović, *Nemam, dakle ne postojim*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2013, str. 154.

minimum, ali ne i zadovoljavanje brojnih ljudskih potreba.

Problem nezaposlenosti posebno pogađa migrante unutar BiH, odnosno osobe koje su se usljed rata u periodu od 1992. do 1995. godine raselile unutar BiH i povratnike - osobe koje su se vratile u predratna mjesta prebivališta, a prethodno su bile u statusu izbjeglica ili raseljenih osoba. Posebno zabrinjava dužina njihovog čekanja stalnog zaposlenja na zvaničnim evidencijama nezaposlenih. Podaci za Republiku Srpsku, dobijeni 2007. godine u istraživanju integracije raseljenih lica i povratnika u lokalnoj zajednici, pokazali su da od ukupnog broja raseljenih osoba, njih 76% čeka na stalni radni odnos više od dvanaest godina, dok kod povratnika taj procenat iznosi 68%.⁸ Situacija nije bila ništa bolja ni desetak godina kasnije, kada je 61% raseljenih i čak 86% povratnika čekalo na posao duže od pet godina.⁹ Dakle, mnogi od njih tokom cijelog perioda raseljništva ili povratništva nisu dobili priliku da zasnuju stalni radni odnos.

To ukazuje na duboke i višestruke strukturalne uzroke problema nezaposlenosti migranata, mada se stanje njihove nezaposlenosti djelimično može objasniti i njihovim lošim kvalifikacionim predispozicijama. Naime, 52% punoljetnih osoba iz ovih skupina stanovništva su domaćice, fizički radnici i zemljoradnici. U inače nepovoljnim socioekonomskim prilikama, otežane

⁸ J. Petrović, *Ničiji ljudi*, „Socijalna misao“, Beograd, 2007, str. 109.

⁹ J. Petrović, *Nemam, dakle ne postojim*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2013, str. 173.

su mogućnosti zaposlenja velikog broja stanovnika, a pogotovo onih koji imaju nisku stručnu spremu. Većina raseljenih i povratnika su nezaposleni ili penzioneri, koji zbog malih mjesečnih primanja, takođe, pripadaju kategoriji materijalno ugroženih. Među raseljenima takvih je 70%, dok preostalih 30% ima stalno ili povremeno/privremeno zaposlenje, a među povratnicima je slika obrnuta, odnosno 37% je u rizičnoj kategoriji nezaposlenih i penzionera, polovina se bavi zemljoradnjom ili je stalno zaposlena, a 13% ima povremeno/privremeno zaposlenje.¹⁰

Primjećuje se da povratnici, u nedostatku stalnog zaposlenja, izvore dodatnih prihoda pronalaze u obavljanju poljoprivrednih poslova, budući da imaju njive i okućnice. Za mnoge je zemljoradnja postala i glavni izvor prihoda. Istina, za neke od njih problem je nedostatak poljoprivredne mehanizacije i sredstava za nabavku sjetvenog materijala i đubriva, poodmakla starosna dob, te nedostupnost zemljišta zbog uzurpacije ili opasnosti od mina. Raseljene osobe, uglavnom, nemaju ovu alternativu jer ne posjeduju obradive poljoprivredne parcele i poljoprivrednu mehanizaciju u mjestu raseljenja ili su u poodmakloj starosnoj dobi, zbog čega ne mogu da privređuju na ovaj način.

Osvrnimo se ukrako na učinak sistema socijalne sigurnosti u oblasti sprečavanja i smanjivanja nezaposlenosti. U tom smislu, presudan značaj imaju propisi i institucionalni mehanizmi iz oblasti rada i zapošljavanja, dok su

¹⁰ J. Petrović, *Ničiji ljudi*, „Socijalna misao“, Beograd, 2007, str. 106108.

za migrante bitni i propisi iz oblasti zaštite izbjeglica, raseljenih i povratnika.

Kada je u pitanju oblast zaštite u slučaju nezaposlenosti, najznačajnija obaveza ustanova/zavoda za zapošljavanje je *posredovanje u zapošljavanju*. Iako to podrazumijeva efikasno uspostavljanje kontakata između nezaposlenih i poslodavaca radi zaključivanja ugovora o radu, najčešće se sve završava pukim evidentiranjem nezaposlenih.

Pored evidentiranja nezaposlenih, u ovim ustanovama se, radi oglašavanja upražnjenih radnih mjesta, od poslodavaca prikupljaju podaci o potrebnim radnicima. Ovim načinom se omogućava praćenje stanja na tržištu rada. Međutim, izostaje analiza potreba tržišta rada, s akcentom na deficitarne kadrove, na osnovu čega bi trebalo da se utiče na profesionalnu orijentaciju.

Profesionalna orijentacija, odnosno savjetovanje o izboru zanimanja, podrazumijeva individualne i grupne konsultacije sa učenicima u osnovnim i srednjim školama o izboru zanimanja. Bilo bi to dragocjeno za mlade, koje bi trebalo usmjeravati ka deficitarnim zanimanjima kako bi se preduprijedila nezaposlenost u drugoj generaciji.

Stručno osposobljavanje i priprema za zapošljavanje omogućava nezaposlenom licu da stekne neophodna znanja za rad na određenim poslovima ili mu se omogućava prekvalifikacija kada ne može da nađe posao u svom stručnom zvanju. Stručno osposobljavanje i priprema za zapošljavanje su posebno značajni za nezaposlene čija su stručna znanja i vještine prevaziđeni.

Utoliko je potrebnije zbog prethodno pomenutog problema višegodišnjeg čekanja zaposlenja.

Sporadično se sprovode i *programi aktivnog zapošljavanja*, pod čim se misli na obavezu zavoda da sufinansira zapošljavanje određenog broja radnika u programima otvaranja novih radnih mjesta u pojedinim firmama/organizacijama. Ipak, među rijetkim primjerima je program zapošljavanja lica čija domaćinstva ne ostvaruju prihod, odnosno koja nemaju zaposlene članove, koji je 2008. godine pokrenut u Republici Srpskoj ili program zapošljavanja pripravnika sa visokom stručnom spremom. Ipak, ostaje otvoreno pitanje koliko osoba, nakon završenog pripravnčkog staža, zasnuje stalni radni odnos.

„Najdjelotvornije“ pravo koje se ostvaruje po osnovu nezaposlenosti je pravo na zdravstveno osiguranje. U odnosu na ukupan broj korisnika različitih prava po osnovu nezaposlenosti, učešće korisnika prava na zdravstveno osiguranje kreće se oko 90%. Po nekima, mogućnost ostvarenja ovog prava je glavni razlog zbog koga se ljudi prijavljuju na biro. Otuda postoje i neka razmišljenja da se ovo pravo ukine, uz obrazloženje da bi se tako utvrdila zaista stvarna stopa nezaposlenosti a nezaposlenim licima znatno efkasnije pružile druge usluge.

Kada je u pitanju zaštita migranata, zakonska regulativa u BiH počiva na državnom Zakonu o izbjeglicama iz BiH i raseljenim osobama u BiH i na entitetskim zakonima.¹¹

¹¹ Zakon o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u RS, Sl. glasnik RS, 42/05 i Zakon o raseljenim osobama i

Za sprovođenje zakona na državnom nivou nadležno je Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, a na entitetskim nivoima Ministarstvo za raseljene osobe i izbjeglice Federacije BiH i Ministarstvo za raseljena lica i izbjeglice Republike Srpske. Prema važećoj zakonskoj regulativi, raseljena lica i povratnici uživaju ista prava i slobode koje su predviđene međunarodnim i domaćim zakonodavstvom. Uz pravo na slobodu kretanja i slobodu izbora prebivališta, imaju pravo na adekvatan životni standard, osnovni privremeni smještaj, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, obrazovanje i stručnu obuku, slobodu vjerskog izražavanja i političkog djelovanja.

Sistem zaštite raseljenih lica i povratnika je, uglavnom, skoncentrisan na stambeno zbrinjavanje, dok je „obezbjedenje adekvatnog životnog standarda“ sporno. Naime, za životni standard su bitni izvori prihoda, a raseljene osobe i povratnici ih teško ostvaruju, o čemu svjedoče visoke stope nezaposlenosti. Aktuelna pomoć za ovu populaciju svodi se na projekte ekonomske samoodrživosti. Oni su pretežno usmjereni na održivi povratak, a najčešće se pruža pomoć u ruralnim područjima (dodjela motokultivatora, plastenika, poljoprivrednih alata). Minimalna sredstva se izdvajaju kao novčani podsticaj za razvoj malih i srednjih preduzeća.

Očigledno, za zapošljavanje migranata, a time ostvarenje redovnih prihoda, potrebno je

povratnicima u FBiH i izbjeglicama iz BiH, Sl. novine FBiH, 15/05).

značajnije angažovanje i drugih institucionalnih sistema.

2.

**SOCIJALNE
NEJEDNAKOSTI:
BOGATSTVO I
SIROMAŠTVO**

Ne postoji društvo u kojem nema socijalnih nejednakosti. Međutim, pitanje koje se postavlja odnosi se na to da li su te nejednakosti proizvod legalnih i etičkih normi društva ili, obrnuto, nezakonitih, nelegalnih i neetičkih?

Bez obzira na to, samo postojanje socijalnih nejednakosti predstavlja značajan pokazatelj problema sa kojima se suočava društvo. Nejednakosti su ipak „inkubator za nepravdu i nestabilnost“.¹²

Sa negativnom globalizacijom se socijalne nejednakosti veoma mnogo i izrazito ekstremno uvećavaju.

Globalizacija se u negativnom smislu manifestuje tako što „minira“ i dovodi u pitanje tri bitne oblasti – bezbjednost, jednakost i demokratiju.¹³

Ugrožavanje „bezbjednosti, jednakosti i demokratije“ se upravo transparentno manifestuje na području socijalnih nejednakosti. Sa razvojem globalizacije razvijaju se i socijalne nejednakosti: bogatstvo i siromaštvo. U socijalnom pogledu, globalizacija podrazumijeva istovremeno postojanje globalnog bogatstva, na jednoj strani, i globalnog siromaštva, na drugoj. Pogledajmo samo neke ilustrativne pokazatelje.

¹² E. Hobsbaum, *Globalizacija, demokratija i terorizam*, „Arhipelag“, Beograd, 2008, str. 43.

¹³ J. A.Šolte, *Globalizacija: kritički uvod*, „CID“, Podgorica, 2009, str. 29.

2.1. Bogatstvo i siromaštvo u svijetu

Kao društvene pojave, socijalne nejednakosti, bogatstvo i siromaštvo su poznati od davnina. Danas su one u svom antagonizmu veoma izražene. Prema Bajrohovom (Paul Bairoch) mišljenju, nejednakosti između bogatih i siromašnih zemalja 1750. godine su iznosile 2:1. Dakle, bogate zemlje su samo dvostruko bile bogatije od siromašnih, ali su se od tada razlike stalno povećavale.¹⁴

Prema nekim gledištima, danas su te socijalne razlike u nivou 1:200. Položaj 2/3 zemalja zemalja u svijetu je teži nego 80-tih godina XX vijeka. „Prema Svetskoj banci, pre 30 godina najbogatijih 20% svetskog stanovništva bilo je oko 30 puta bogatije od 20% najsiromašnijih. Danas je to 60 puta.“¹⁵

Siromaštvo je veliki socijalni problem i potencijalni i stvarni uzrok društvenih devijacija i socijalne isključenosti, odnosno socijalne ekskluzije.

Siromaštvo podrazumijeva nedostatak osnovnih uslova za dostojanstven život. Odnosno, podrazumijeva nepostojanje ekonomskih,

¹⁴ Erik S. Reinert, *Globalna ekonomija: kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, „Čigoja štampa“, Beograd, 2006, str. 6.

¹⁵ Zoran Petrović, *Mali pojmovnik geopolitike (subjektivni multidisciplinarni glosar neophodan svakom ko promišlja svet Trećeg milenija)*, „Centar za geopolitičke studije `Jugoistok` - Institut za političke studije”, Beograd, 2004, str. 155.

socijalnih i kulturnih uslova za zadovoljavanje osnovnih bioloških, zdravstvenih, kulturnih, obrazovnih i drugih ljudskih potreba; ono podrazumijeva nedostatak uslova za razvoj i reprodukciju psihičkih i fizičkih sposobnosti i nedostatak uslova za produkciju i reprodukciju života. Kao društvenu devijaciju i socijalni problem siromaštvo karakteriše:

- *društvena uočljivost* – što se odnosi na veoma jednostavnu *vidljivost*, odnosno *uočljivost siromaštva* kao pojedinačne i društvene pojave i socijalnog problema;
- *postojanost* – što znači da siromaštvo nije neka trenutna već, naprotiv, postojana pojava;
- *reprodukovanje siromaštva* – siromašni imaju malu „životnu šansu“ da promijene i poboljšaju svoj socijalni položaj pa, zato, obično „siromašni rađaju siromašne“;
- *masovnost* – siromaštvo nije neka efemerna individualna pojava već veoma raširena masovna društvena pojava i socijalni problem koja zahvata veliki broj osoba u društvu;
- *višedimenzionalnost siromaštva* – označava to da se siromaštvo ispoljava u drugim sferama i aspektima života jer se odnose na biološku, psihološku, obrazovnu, kulturnu i vrijednosnu dimenziju života;

- *povezanost siromaštva sa drugim društvenim devijacijama* – alkoholizmom, nasiljem, porodičnim nasiljem, kriminalom, maloljetničkom delinkvencijom, prostitucijom i drugim oblicima socijalnih devijacija i socijalno-patoloških i psiho-patoloških pojava.¹⁶

Siromaštvo ne predstavlja ništa drugo do **uskraćenost** u mogućnostima zadovoljavanja osnovnih potreba, kao i nemogućnost inkluzije u prostore rada i proizvodnje, kulture i drugih društvenih djelatnosti. Ne samo da je *uočljivo*, siromaštvo je i veoma *prepoznatljivo* upravo zbog nedostatka materijalnih sredstava za život, beskućništva i neadekvatnih, prikladnih stambenih uslova i nesigurnog okruženja. Negativno se reflektuje na glad i neuhranjenost, slabo i rizično fizičko i psihičko zdravlje, ograničenost ili nedostupnost obrazovanju i drugim bitnim uslugama. Kod siromašnih je povećana smrtnost, a uz njega su povezani društvena diskriminacija i izolacija.

Siromaštvo ima svoje dvije **dimenzije**: *objektivnu* i *subjektivnu*. Objektivna dimenzija siromaštva se odnosi na „nedostatak sredstava, manjak mogućnosti za zadovoljavanje ljudskih potreba, lišavanje i nedostupnost usluga ili institucija i sl.“, a subjektivna dimenzija siromaštva se odnosi na „osećaj neslobode i sputanosti, nedostatak dostojanstva i samouvažavanja,

¹⁶ M. Milosavljević, *Devijacije i društvo*, „Draganić“, Beograd, 2003, str. 61-63.

postojanje specifičnih vrednosti i obrazaca odnosa i ponašanja i sl.“. Naravno, samo „razumevanje menjalo se tokom istorije, a konkretno definisanje i društveni odnos zavisili su od običaja, standarda, vrednosti i odnosa moći različitih društava i država“.¹⁷

Postoji nekoliko *vrsta* ili *oblika siromaštva*, kao što su *apsolutno siromaštvo*, *relativno siromaštvo* i *subjektivna bijeda*.

Pod pojmom *apsolutnog siromaštva* se podrazumijeva potrošnja koja se nalazi ispod određenog *minimuma životnih potreba* koje se odnose na hranu, vodu, obuću, odjeću i uslove stanovanja. Apsolutno siromaštvo se odnosi na tzv. donju, odnosno na kritičnu granicu održavanja života.

Koncept *apsolutnog siromaštva* se temelji „na ideji *preživljavanja* – osnovnih uslova koje treba ispuniti kako bi se održala fizički zdrava egzistencija“; za one „kod kojih ove fundamentalne potrebe za opstanak nisu zadovoljene – dovoljno hrane, krov nad glavom i odeća – kaže se da žive u siromaštvu“. Tako se pokazuje da ovaj koncept apsolutnog siromaštva nema relativni već univerzalni karakter, jer je „*univerzalno primjenljiv*“ zato što podrazumijeva to „da su standardi za ljudsko održanje, više ili manje, isti za sve ljude istog životnog doba i iste telesne građe, bez obzira na to gde žive. Za bilo kojeg pojedinca, bilo gde u svetu, može se reći da živi u siromaštvu ukoliko se nalazi ispod ovog univerzalnog standarda... Apsolutno siromaštvo se odnosi na

¹⁷ M. Milosavljević, *Devijacije i društvo*, „Draganić“, Beograd, 2003, str. 57.

pomanjkanje osnovnih sredstava neophodnih za održanje zdravlja i nesmetanog funkcionisanja tela“.¹⁸

Siromašne osobe su one osobe koje su lišene dostojanstvenog načina života i komfora koji se smatraju „normalnim“ u društvu u kojem osobe žive. Apsolutno siromaštvo se odnosi na nemogućnost zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba i u sebe uključuje osobe koje preživljavaju, nalazeći se na ivici egzistencije jer su lišene pristupa društvenim uslugama. Prema *Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji*, apsolutna linija siromaštva se određuje prema broju *kalorija* koje se dnevno unose u organizam, i ukoliko osobe unesu manje od 2.240 kalorija dnevno, spadaju u ovu rizičnu kategoriju.

Pod pojmom *relativnog siromaštva* se podrazumijevaju „situacije u kojima pojedinci, porodice i društvene grupe zbog nedostatka sredstava ne mogu da obezbede ishranu i druge uslove života niti da učestvuju u aktivnostima koje su uobičajene ili prihvaćene od strane društva kome pripadaju“.¹⁹

Postojanje relativnog siromaštva znači da se životni standard osoba koje pripadaju ovom području nalazi ispod standarda ostalih osoba u istoj državi i društvu, te da se siromaštvo povećava sa povećanjem troškova života.

Prema tome, koncept i pojam *relativnog siromaštva* je određen od strane svake države za

¹⁸ E. Gidens, *Sociologija*, „Ekonomski fakultet“, Beograd, 2005, str. 317, 342.

¹⁹ M. Milosavljević, *Devijacije i društvo*, „Draganić“, Beograd, 2003, str. 59.

sebe. To znači da je pojam „relativnog siromaštva“ relativizovan zato što se siromaštvo određuje u odnosu na standard koji postoji u konkretnom društvu. Tako je koncept relativnog siromaštva društveno i kulturno određen i ne mjeri se na osnovu nekog univerzalnog standarda.

Konačno, *subjektivna bijeda* je pojam pod kojim se podrazumijeva subjektivni, odnosno lični osjećaj siromaštva.

Pored tih oblika i vrsta siromaštva, teoretičari navode još jedan oblik ili vrstu siromaštva koje se naziva – *ново siromaštvo*.

Novo siromaštvo se odnosi na „pojave kada pojedinci ili porodice nisu u stanju da održe postignuti nivo životnog standarda, pa prelaze iz relativno sigurnog života u neizvjesnost“ u kojoj do sada nisu bili. Ono je, ne samo posljedica nezaposlenosti, nego i nesigurnosti zaposlenja, finansijske nesigurnosti i zaduženosti, izbjeglištva, prirodnih nesreća, erodiranja sistema socijalne zaštite, i drugih faktora koji porodice dovode u stanje siromaštva.²⁰

U prostor *novog siromaštva* ušle su mnoge porodice nakon pojave svjetske ekonomske krize.

Kao indikatore novog siromaštva mogu se navesti „nedostupnost usluga značajnih za kvalitet života i životni standard, loši uslovi socijalne promocije i zauzimanja značajnih društvenih položaja, rizici pogoršanja društvenog statusa i

²⁰ A. Gavrilović, *Socijalna politika*, „Filozofski fakultet“, Banja Luka, 2005, str. 254.

osiromašenja i psihologija i kultura/potkultura siromaštva“.²¹

Siromaštvo i nezaposlenost prouzrokuju *socijalnu ekskluziju*, odnosno *socijalnu isključenost*. A, s obzirom da je u Bosni i Hercegovini veoma izraženo siromaštvo, jasno je da je i socijalna isključenost takođe veoma izražena.

Socijalna ekskluzija, odnosno socijalna isključenost je „proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i spriječeni da u potpunosti učestvuju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih dodatno udaljava od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira i aktivnosti u zajednici. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osjećaju nemoćnima i nesposobnima da uzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život“.²²

Pojam socijalne isključenosti ima dva bitna aspekta: *distribucijski* i *relacijski*. Distribucijski aspekt se odnosi na dohodak, odnosno na osnovne elemente životnog standarda, tržište rada, obrazovanje, stambene uslove, zdravlje, a relacijski aspekt se odnosi na socijalne veze, učestvovanje u civilnim organizacijama i političkim institucijama, te porodični život.

²¹ A. Jugović, M. Milosavljević, *Izvan granica društva*, Beograd, 2009, str. 66.

²² J. Petrović, *Nemam, dakle postojim*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2013, str. 35.

Prema tome, jasno je da su socijalna isključenost i siromaštvo međusobno povezane, ali i različite društvene pojave.

Pojam *socijalne isključenosti* je u uskoj vezi sa pojmom *deprivacije*.

Prema samoj svojoj prirodi *deprivacija* (*lišenost, lišavanje, uskraćenost*) egzistira kao faktor socijalne ekskluzije i često i kao faktor nastanka raznih religijskih grupa, pokreta i društvenih grupa i zajednica. Deprivacija može biti jedan od razloga za odlazak u male vjerske ili druge zajednice u kojima osoba kompenzira i nadomješta nedostatak pažnje, tolerancije, topline i razumijevanja „sestrinskim“ i „bratskim“ odnosima u tim zajednicama.

Međutim, deprivacija može da u sebi obuhvati i veći broj osoba i veće prostore. „Uopšteno govoreći, pojedinci, društvene grupe ili geografska područja mogu se smatrati socijalno isključenima ako se nalaze u nepovoljnijem položaju u političkom, ekonomskom i/ili socijalnom smislu, ako nemaju samopouzdanja, ako se osjećaju nemoćno ili u izvjesnoj mjeri društveno otuđeno, a sve to proističe iz kombinacije međusobno povezanih problema kao što su regionalna nejednakost, nezaposlenost, slabe stručne ili socijalne vještine, nizak dohodak, slabi stambeni uslovi, visoka stopa kriminaliteta i nasilja ili pripadnost manjinskoj grupi“.²³

Deprivacija, uskraćenost, ili lišenost može biti:

²³<https://esociologyverainroduction.wikispaces.com/file/view/Siromastvo,+nezaposlenost+i+socijalna+iskljucenost.pdf>.

- *fizička* – odnosi se na nepovoljno fizičko stanje i loše zdravlje;
- *psihička* – odnosi se na psihičko stanje, duševne nedostatak, odnosno nedostatke psihičkog zdravlja i osjećaja lične vrijednosti;
- *ekonomska* – odnosi se na nezavidnu i lošu materijalnu situaciju, nezaposlenost, nemogućnost radnog i profesionalnog angažovanja, kao i izopštenost iz društvene ekonomije;
- *politička* – odnosi se na nedostatak političke podrške, isključenost iz političke participacije i procesa političkog odlučivanja i;
- *društvena* – odnosi se na lišenost društvenog ugleda i moći, isključenost iz participacije i korištenja društvenih ustanova (kulturnih, obrazovnih, finansijskih, sportskih).

Naravno, deprivacija ima svoje *uzroke*, a oni mogu biti: *materijalni* - koji se odnosi na nedostatak i uskraćenost materijalnih vrijednosti, *fizički*, *psihički* i *emocionalni* - koji se odnose na fizičke i psihičke probleme, kao i na nedostatak emocionalne podrške i stabilnosti.

Dakle, deprivacija u sebe uključuje *siromaštvo* kao nemogućnost pristupa društvenim dobrima. U tom smislu treba napomenuti da, kada se nepovoljni položaj poklapa ili kumulira u drugim i različitim oblastima - kao što su nezaposlenost, niski prihodi, neadekvatni uslovi

stanovanja i života, ograničenost višeg obrazovanja, nedostupnost korištenja kulturnih, kao i drugih dobara i sadržaja - tada se govori o *višestrukoj kumulativnoj* ili *multiploj deprivaciji*. Međutim, kada se deprivacija kontinuirano prenosi sa jedne generacije na drugu generaciju a u okviru iste porodice onda se govori o *transmisiji* ili *prenošenju deprivacije*.²⁴

Posebno su psihologija i psihoanaliza objasnile *ulogu deprivacije u motivaciji i ponašanju osoba*. Tako su, naprimjer, ukazali na značaj *deprivacije majčinstva* kao odsustva ili lišenosti njene *ljubavi* što, naravno posljedično posmatrano, dovodi do sporijeg ličnog razvoja, kao i neuroza. Osim toga, nauke su ukazale i na problem *socijalne deprivacije* kao uskraćenosti ili isključenosti iz određenih okvira koji usporavaju i otežavaju neophodni optimalni razvoj u procesu primarne socijalizacije. Pojava je prepoznatljiva u uslovima domskog smještaja djece kod kojih su u ranijem periodu primijećene posljedice koje se odnose na intelektualni razvoj, verbalne (jezičke) probleme, a u kasnijem periodu, na poremećaje ponašanja i odnos prema radu.²⁵

Socijalna ekskluzija je povezana sa postojanjem socijalnih nejednakosti i siromaštva.

Prema studiji Ujedinjenih nacija 2000. godine je 1% najbogatijih stanovnika svijeta posjedovalo 40% materijalnog bogatstva; 10%

²⁴ *Sociološki rečnik* (Priredili: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), „Zavod za udžbenike“, Beograd, 2007, str. 79.

²⁵ *Psihološki rečnik*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1988, str. 111.

najbogatijih posjedovalo je čak 85% svjetskog bogatstva.²⁶

Kao što se vidi, podaci o socijalnim nejednakostima su zaista zastrašujući. Ali, još poraznije je to što će se socijalne nejednakosti još više povećavati, odnosno jaz između bogatih i siromašnih će se produbljivati, što će se manifestovati i na području socijalne ekskluzije, odnosno društvene izopštenosti, isključenosti, marginalizacije i socijalne diskriminacije.

Istraživanja humanitarne organizacije *Oxfam* pokazuje da će uskoro 1% najbogatijih ljudi na svijetu posjedovati više nego ostatak svjetskog stanovništva. Bogatstvo 1% najbogatijih od 2009. do 2014. poraslo je sa 44% na 48% svjetskog bogatstva, a očekivanja su bila da će 2016. godine premašiti 50%. U 2014. godini je 80% najsiromašnijih kontrolisalo svega 5,5% ukupnog svjetskog bogatstva, a ostatak bogatstva uglavnom posjeduju ljudi locirani među 20% najbogatijih. To je značajan pokazatelj rastuće globalne socijalne i ekonomske nejednakosti. Jer, dok 1% najbogatijih stanovnika svijeta posjeduje gotovo polovinu ukupnog bogatstva, jedna od devet osoba nema dovoljno hrane, a više od milijardu ljudi živi od 1,25 dolara na dan. Bogata elita posjeduje bogatstvo od 2,7 miliona dolara po osobi u 2014. godini, a razlike između bogatih i siromašnih se povećavaju. Samo 85 najbogatijih ljudi na svijetu posjeduju jednako bogatstvo kao 3,5 milijardi

²⁶ <http://www.novi-svjetski-poredak.com/2013/02/06/sve-veca-nejednakost-bogataska-elita-i-ostali-svijet/> (10.3.2017).

najsiromašnijih, da bi nedugo poslije toga, ta brojka pala na samo 80 osoba.²⁷

Na jednoj strani se nalazi bogatstvo, dok se na drugoj strani nalaze siromaštvo i socijalna ekskluzija.

Kada je u pitanju siromaštvo, sumorni podaci pokazuju da je 868 miliona osoba u svijetu hronično neuhranjeno; 2 milijarde osoba nema nikakav pristup osnovnim lijekovima; 738 miliona nema pitku vodu; 1,6 milijardi nema neophodan smještaj; 1,6 milijardi nema struju; 2,5 milijardi nema osnovne higijenske uslove; 796 miliona punoljetnjih je nepismeno, a i 218 miliona djece, mnogi u dobi od 5 do 17 godina rade „pod ropskim i opasnim uslovima: kao vojnici, prostitutke ili sluge, ili u poljoprivredi, građevini, tekstilnoj industriji.“²⁸

Iz prethodnih podataka se jasno vidi da postoje esktrremne socijalne nejednakosti između bogatih i siromašnih, što se negativno odražava na druge društvene pojave, socijalne probleme i devijacije.

²⁷ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/oxfam-1-posto-najbogatijih-idu-ce-godine-ce-posjedovati-vise-od-ostatka-populacije/795978.aspx> (5.7.2017).

²⁸ <http://pescanik.net/problemi-globalnog-siromastva/> (17.03.2017).

2.2. Bogatstvo i siromaštvo u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj

Što se tiče Bosne i Hercegovine, može se reći da ona spada u najsiromašnije zemlje Evrope i svijeta.

U 2000. godini u Bosni i Hercegovini je bilo oko 15% siromašnih. Godinu dana prije poznate recesije, 2007. u BiH bilo je 18,2% siromašnih.

Prema istraživanju Svjetske banke, 2007. godine oko 500.000 građana je bilo siromašno, a 2010. godine čak 600.000. Naravno, u uslovima političke neodgovornosti, predstavnici vlasti ne nude nikakva rješenja, tako da se iz godine u godinu pojavljuje sve više siromašnih. Zaposleni u BiH imaju najniže plate u odnosu na zaposlene u regionu, koje u prosjeku iznose 390 eura. Poseban je problem što godinama plate ostaju na istom nivou dok cijene životnih namirnica i usluga rastu, čime raste i inflacija.²⁹

Zbog povećanja javne potrošnje, organizovanog političkog kriminala i gušenja realne ekonomije, politička vlast u Bosni i Hercegovini uvodi nesnošljive i veoma različite vrste nameta, poreza i akciza stanovništvu čime dovodi u pitanje njegov ioanko veoma nizak i nedostojanstven životni standard. Politička neodgovornost je u direktnoj vezi sa rastom

²⁹ <http://www.camo.ch/aktuelno/600000-ljudi-u-bih-ispod-granice-siromastva/> (18.03.2017).

siromaštva i socijalne ekskluzije, na što posebno ukazuju i mnoge relevantne evropske i svjetske institucije.

Prema podacima Svjetske banke za 2011. godinu, BDP u Bosni i Hercegovini je iznosio 4.754 dolara, 2012. je pao na 4.396 dolara, a 2013. godine je iznosio 4.656 dolara po stanovniku.³⁰

Prema *Eurostatovim* podacima iz 2012. godine, Bosna i Hercegovina je najsiromašnija zemlja Evrope, i njen BDP iznosi tek negdje oko 28% evropskog prosjeka. Ispred BiH su Albanija i Srbija. Bugarska se nalazi na nivou od 47%, Srbija i Makedonija na nivou od 35%, a Albanija 30%.³¹

Pomenućemo još jedno istraživanje prema kojem se Bosna i Hercegovina nalazi na veoma lošem mjestu što se, naravno, odražava na druge društvene pojave proizvodeći mnogobrojne socijalne probleme.

Britanski institut *Legatum* je objavio indeks prosperiteta za 2015. godinu kojim se ocjenjuju razvoj i napredak u 142 zemlje svijeta (što predstavlja više od 96% svjetske populacije i 99% globalnog bruto domaćeg proizvoda), a prema kojem je Bosna i Hercegovina na 86. mjestu, što je, zapravo, svrstava na izrazito najlošije mjesto na Balkanu.³²

Podaci iz 2015. godine pokazuju da u Bosni i Hercegovini oko milion stanovnika živi na samoj

³⁰ <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/bih-je-jos-uvijek-najsiromasnija-u-regiji-78525> (18.03.2017).

³¹ <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/ravno-dodna-bih-najsiromasnija-zemlja-europe> (18.03.2017).

³² <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/gradjani-bih-zive-najlosije-na-balkanu-99844> (18.03.2017).

granici siromaštva, a čak 600.000 ispod granice. Oko 700.000 osoba nema mogućnosti da sebi obezbijedi hranu za večeru, a oko 30.000 se hrani u narodnim kuhinjama. Broj nezaposlenih iznosio je 540.000 osoba, a zaposlenih 718.000, s tim da od toga broja zaposlenih 200.000 dobija minimalnu mjesečnu platu od 370 konvertibilnih maraka. Takođe, isti broj ljudi odlazi na posao ne dobijajući platu redovno; niti im poslodavci uplaćujući obavezne doprinose uskraćujući njihova prava i obaveze prema državi. Takođe, od 500.000 penzionera, 60%, ima mjesečnu penziju malo veću od 300 konvertibilnih maraka. Mada se stopa siromaštva u Bosni i Hercegovini smanjivala, ipak pola miliona ljudi živi ispod granice siromaštva, što su pokazali i podaci iz istraživanja državne agencije za statistiku aprila 2017. godine. Izmijenjena metodologija istraživanja siromaštva je granicu siromaštva pomakla na mjesečni prihod koji je manji od 400 konvertibilnih maraka po osobi, tako da se sada pokazalo da, od 3,5 miliona stanovnika BiH, ispod famozne granice siromaštva živi 490.000 osoba. Stopa relativnog siromaštva iznosila je 16,3% te, u poređenju sa 2011. godinom, ona se smanjila za 1,6%.³³

U 2016. godini je u grupi najsiromašnijih država Evrope Bosna i Hercegovina, prema podacima Svjetske banke, zauzimala peto mjesto. U donjoj tabeli je navedeno deset najsiromašnijih država u Evropi prema kriteriju nivoa BDP-a po glavi stanovnika.

³³ <http://www.pogled.ba/clanak/u-bih-gotovo-pola-milijuna-ljudi-zivi-ispod-granice-siromastva/113953> (25.04.2017).

Tabela 1.
Deset najsiromašnijih država u Evropi
s obzirom na BDP (US\$) po glavi stanovnika³⁴

1.	Bosna i Hercegovina	8.590
2.	Albanija	9.903
3.	Makednija	10.718
4.	Srbija	11.553
5.	Crna Gora	11.800
6.	Bugarska	14.870
7.	Bjelorusija	15.633
8.	Hrvatska	18.213
9.	Rusija	18.408
10.	Rumunija	18.635

Prema podacima *Cato instituta* za 2014. godinu, od 108 „*najjadnijih zemalja svijeta*“ Bosna i Hercegovina se nalazi na 21 mjestu, a od ostalih zemalja bivše Jugoslavije, Srbija se nalazi na 8. mjestu, Makedonija na 12, Hrvatska na 31, a Slovenija na 59. mjestu. Kada je riječ o zaposlenosti i rastu cijena životnih namirnica, Bosna i Hercegovina je druga „najjadnija zemlja“. Jedina zemlja koja ima lošiju poziciju od Bosne i Hercegovine je Venecuela, gdje je pad prihoda od nafte doveo do velike nestašice hrane i lijekova, kao i povećanja inflacije od 181%.³⁵

³⁴ *Blic*, četvrtak 9. mart 2017, str. 2.

³⁵ <http://www.vecernji.ba/bih-21-najjadnija-zemlja-na-svijetu-srbija-8-986051>;
<https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/bih-druga->

Dakle, ekonomska i socijalna situacija u Bosni i Hercegovini nimalo nije dobra i, nažalost, ne pokazuje tendenciju poboljšanja.

Prema podacima iz 2016. godine u Bosni i Hercegovini oko 600.000 ljudi živi sa tri do pet KM dnevno, tačnije, živi - u siromaštvu.³⁶

Početkom 2017. godine (25.2.2017.) objavljen je tekst portala *HowAfrica* koji se odnosi na deset najsiromašnijih zemalja Evrope čije je socijalno stanje gore i od afričkog prosjeka. Evo te liste:

10. Rumunija - gotovo 44% stanovništva živi u ruralnim predjelima gdje vlada siromaštvo;

9. Rusija - je očigledni primjer nejednakosti gdje nekolicina uživa u bogatstvu, dok se milioni nalaze u siromaštvu;

8. Hrvatska - u kojoj je zastrašujući konstantni porast onih koji žive ispod praga siromaštva;

7. Bjelorusija - u kojoj je u posljednje vrijeme zaustavljen dalji pad životnog standarda, ipak se još uvijek teško živi;

6. Bugarska - smatra se jednom od najsiromašnijih zemalja Balkana i Evropske unije;

5. Crna Gora - čija se ekonomija zasniva na uslužnim djelatnostima, u posljednje vrijeme bilježi i lagani rast; u 2003. godini je bilo oko

najjadnija-drzava-na-svijetu-111390#news_view
(18.03.2017).

³⁶ <http://www.ngo.ba/index.php/vijesti-iz-bih/4074-u-bih-ivi-85-multimilijunaa-koji-imaju-bogatstvo-od-devet-milijardi-dolara> (18.03.2017); <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/siromastvo-u-bih-vise-od-600000-ljudi-zivi-sa-3-do-5-km-dnevno/6k38f2p> (30.8.2017).

12,2% onih koji žive ispod praga siromaštva, a 2010. godine 6,6%;

4. Srbija - država korupcije i veoma loše infrastrukture, država u kojoj gotovo 1,3 miliona osoba živi u siromaštvu;

3. Makedonija - u kojoj veliki dio stanovništva živi u ruralnim područjima od kojih 2/3 žive na selu siromašno;

2. Albanija - raspolaže veoma zastarjelom infrastrukturom koja najviše sprečava Albaniju u privlačenju stranih investicija i poslovnoj klimi;

1. Bosna i Hercegovina - količina siromaštva u Bosni i Hercegovini je zastrašujuća.³⁷

U odnosu na države bivše SFRJ i zemlje Evrope, Bosna i Hercegovina ima najgori ekonomski razvoj i kvalitet života stanovništva. Analiza Svjetskog ekonomskog foruma je pokazala da BiH ima ubjedljivo najgoru ekonomiju u Evropi, a da se glavni problemi njenog razvoja odnose na neefikasnu državnu birokratiju, neodgovorne „političke elite“, organizovani politički kriminal, korupciju, visoke poreske stope, te izuzetno veliku političku nestabilnost. Švajcarska se nekoliko godina nalazi na prvom mjestu sa ocjenom 5,86, dok se BiH nalazi na 103. mjestu sa rezultatom 3,87, nešto malo ispred ratom uništenog Jemena, te Mozambika i Čada. Direkcija za ekonomsko planiranje BiH je saopštila da BiH, prema Globalnom indeksu konkurentnosti za 2016/2017, za razliku od prethodnih godina, nije zabilježila znatne promjene u svom rangiranju, te

³⁷ <http://www.kurir.rs/region/2701597/siromastvo-gore-nego-u-africi-zemlje-balkana-na-neslavnom-popisu-evo-gde-je-srbija> (5.7.2017).

da je, od 138 zemalja, dospjela na 107. mesto. Poslovanje u BiH je opterećeno brojnim i rigidnim administrativnim preprekama koje sprečavaju slobodu kretanja robe i usluga. Izrazito niska konkurentnost BiH ekonomije vezana je i za niski obuhvat obrazovanja i obrazovnog sistema koji nije u mogućnosti da pripremi adekvatne i kvalitetne kadrove za moderno tržište rada. Osim toga, privreda je veoma preopterećena a administracija izrazito neefikasna čime se smanjuje prostor uspješnog poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini. Privlačenje investicionog kapitala iz inostranstva zahtijeva povoljnu investicionu klimu koja podrazumijeva postojanje stabilnog ekonomskog, političkog i pravnog sistema. To su razlozi niskog novoa stranih investicija. Ekonomski, pa prema tome, i socijalni razvoj i napredak, zavise i od investicija. A, one predstavljaju poseban problem u Bosni i Hercegovini pa, prema tome, i u Republici Srpskoj. U 2016. godini u BiH je investirano 504 miliona KM, što je oko pet puta manje od onog iznosa koji građani BiH, koji žive u inostranstvu, šalju svojim rođacima. Bez finansijske pomoći rođaka iz inostranstva, mnogi građani bi zapali u teške finansijske prilike i siromaštvo. S tim novcem oni preživljavaju. Nevladin sektor upozorava da je oko 70% građana u zoni siromaštva, od čega trećina nema ni za golu egzistenciju, dok oko 30.000 ljudi u BiH preživljava zahvaljujući jednom obroku iz javne kuhinje. Sve su to razlozi zbog kojih se BiH nalazi na samom začelju listi istraživanja kvaliteta života u zemljama Evrope i svijeta. Prema posljednjoj listi, BiH je zauzela 69. mjesto,

Slovenija se nalazi na 20, Hrvatska na 33, Srbija na 47, Crna Gora na 55, a Makedonija na 57. mjestu. Neke procjene ističu da samo dnevno korupcija u BiH proguta više od četiri miliona KM – svake sekunde u BiH, na razne oblike podmićivanja se potroši 47 KM. Godišnje korupcija proguta skoro 1,5 milijardi KM. Korupcija u BiH veća je nego u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji, a situacija je jedino gora na samoproglášenom Kosovu. A, bez efikasne borbe protiv korupcije, ne može se ostvariti efikasan i produktivan ekonomski napredak.³⁸

Kao što se vidi, ekonomska situacija u BiH je veoma loša. Naravno, da se ona reflektuje i na kvalitet života, socijalne prilike i siromaštvo, pa i migracije.

Evo još jednog indikativnog podatka koji sasvim transparentno manifestuje nivo siromaštva u Bosni i Hercegovini, a odnosi se na alimentarni nivo ili, preciznije rečeno, na konzumiranje - *mesa*.

Zbog nezaposlenosti i siromaštva, stanovništvo Bosne i Hercegovine se slabo hrani. Tako, naprimjer, stanovnik BiH pojede 28 kg mesa (76 grama dnevno), a stanovnik EU 91 kg. Siromašni u zemljama okruženja, pa i u BiH, uglavnom konzumiraju hljeb i tjesteninu, dok su im meso, mliječni proizvodi, voće i povrće nedostupni. Istraživanja pokazuju da stanovnik BiH u prosjeku godišnje troši 110 kilograma, a građanin EU 35 kilograma hljeba. Od vrsta mesa, većina u BiH uglavnom jede piletinu, zatim

³⁸ <http://bigportal.ba/2017/10/15/ekonomija-u-bih-najgora-u-evropi/> (15.10.2017).

salame, koje su pune vode i aditiva, kao i otpadaka koje u Evropi ne žele davati ni životinjama.³⁹

Prema podacima i analizama, oko 30.000 stanovnika BiH ne umire od gladi jedino zahvaljujući hrani koju besplatno dobivaju u *narodnim kuhinjama*. U 2016. godini u BiH je bilo više od 540.000 nezaposlenih i 718.000 zaposlenih. Simptomatično je to da oko 200.000 zaposlenih radi za minimalnu mjesečnu platu od oko 370 maraka, te da gotovo isti broj zaposlenih svaki dan ide na posao, ali ne dobiva redovnu platu, niti im se uplaćuju doprinosi. Takođe, u BiH ima oko 500.000 penzionera, a više od 60% ih ima mjesečnu penziju koja nešto malo prelazi 300 maraka. Osim toga, vrijedi i podatak iz 2015. godine da oko 700.000 ljudi ide na spavanje gladno i bez večere.⁴⁰

Svi ovi podaci jasno pokazuju da je u Bosni i Hercegovini veoma teška ekonomska i socijalna situacija. Rat je uništio privrednu infrastrukturu, a privatizacija otpustila i osiromašila radnike. Brojna preduzeća i firme su u nezavidnoj poziciji, računi im se blokiraju i prestaju sa radom, a na evidencijama zavoda i službi za zapošljavanje krajem 2016. godine je bilo 510.022 osobe. Povećali su se nezaposlenost i siromaštvo, pao životni standard, što je doprinijelo migracijama i „odlasku u svijet“.

Siromaštvo u Bosni i Hercegovini obuhvata ne samo nezaposlene i raseljene osobe, porodice

³⁹ <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/stanovnik-bih-pojede-28-kg-mesa-a-eu-a-91-kg-105202> (18.03.2017).

⁴⁰ <http://manager.ba/clanak/u-bih-raste-broj-multimilijunasa-cije-bogatstvo-povecava-statistiku-stednje> (20.03.2017)

poginulih u ratu i invalide, demobilisane borce, korisnike sistema socijalne zaštite, djecu bez roditelja, vaspitno zanemarenu i zapuštenu djecu, djecu čiji razvoj ometaju porodične prilike, invalide i osobe sa teškoćama u psihičkom i fizičkom razvitku, osobe nesposobne za rad i bez materijalnog osiguranja, stare osobe bez porodičnog staranja, osobe sa društveno negativnim ponašanjem, te osobe i porodice u stanju socijalne potrebe usljed posebnih okolnosti. Siromaštvo obuhvata i mnoge zaposlene čija primanja nisu dovoljna za „bijeg iz siromaštva“.⁴¹

Podaci iz 2010. godine, pokazuju da su siromaštvo, socijalna isključenost i posljedice slabosti i neuvezanosti sistema društvene zaštite - tri najveća problema koja treba sveobuhvatno riješiti kako bi se ostvarila prava djece u Bosni i Hercegovini. Oko 170.000 djece u BiH živi u siromaštvu, i većina njih pripada ugroženim socijalnim kategorijama (romskim zajednicama, interno raseljenima). Porodice sa troje ili više djece su posebno ranjive, jer njih dvije trećine živi u siromaštvu. Više od 50% stanovništva se suočava sa nekim oblikom društvene isključenosti i diskriminacije.⁴²

Prema Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine, siromaštvo je veće u Republici Srpskoj - svaki peti stanovnik je siromašan. Ovo

⁴¹ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/siromasni-nisu-samo-gladni-vecinu-siromasnih-u-bih-cine-zaposleniljudi/151026071> (18.03.2017).

⁴² <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/crna-kronika/oko-170-tisuca-djece-u-bih-zivi-u-siromastvu> (18.03.2017).

siromaštvo se odnosi na nedostatak prihoda i sredstava za život, neuhranjenost i glad, veoma loše zdravlje, socijalnu i kulturnu ekskluziju, nedovoljnu dostupnost obrazovanju, zdravstvenim, kulturnim i drugim uslugama. Sa siromaštvom su u vezi povećana stopa smrtnosti, beskućništvo i neadekvatni stambeni uslovi života, nesigurno i problematično loše socijalno okruženje, te diskriminacija i izolacija.⁴³

I dok većina građana u Bosni i Hercegovini živi jadno i siromašno, socijalno isključeno i diskriminisano, na drugoj strani se nalaze oni koji veoma dobro žive. Socijalne nejednakosti i socijalni jaz između bogatih i siromašnih sve je izražajniji. Uz enormni porast broja *siromašnih* u BiH, raste i broj *multimilionera*. Prema podacima kompanije *Wealth-X*, broj *superbogataša* porastao je za pet u odnosu na 2012. godinu i iznosi 90, a ukupna vrijednost njihovog kapitala iznosi devet milijardi dolara. Biti političar svakako je najjednostavniji vid zarade u BiH. Najviše zarađuju članovi Predsjedništva BiH, čije su plate oko 5.000 KM, ali sve zavisi od njihovog radnog staža. Nije tajna kako političari u BiH zarađuju do četiri puta više u odnosu na doktore specijaliste, a javna je tajna da jedan poslanički mandat u BiH političari vrijedi 250.000 evra. Tako se pokazuje da je politika u BiH veoma unosan posao. Budžet je kreiran tako da se oni bogate, a građani postaju sve siromašniji. Istraživanje provedeno u periodu od 6.10.2015. godine do 6.10.2016. godine pokazuje

⁴³ <http://www.klix.ba/vijesti/bih/siromasni-nisu-samo-gladni-vecinu-siromasnih-u-bih-cine-zaposleni-ljudi/151026071> (16.11.2016).

da je najviša plata građana Bosne i Hercegovine u tekućoj godini iznosila 9.300 KM, dok je najniža neto plata s bonusima iznosila 350 KM. Prema Forbsovoj listi najbogatijih bosanskohercegovačkih preduzetnika prednjače trgovci, a slijede ih naftaši. Prema podacima ove liste 10 najbogatijih bosanskohercegovačkih privrednika raspolaže sa oko četiri milijarde konvertibilnih maraka. Lista Poreske uprave Republike Srpske za 2015. godinu, na kojoj se nalazi deset najvećih iznosa prijavljenog oporezivog dohotka, pokazuje da su najunosniji poslovi bili dohodak od kapitala i samostalne djelatnosti. Svih deset na listi je imalo primanja veća od milion maraka. A, sa druge strane, velika većina bosanskohercegovačkih građana živi siromašno i veoma loše. Prosječna penzija u Republici Srpskoj iznosi 341,91 KM, a najniža penzija u Federaciji BiH iznosi 326 KM. Kada je riječ o zaposlenima, najmanje plaćeni radnici u privatnom sektoru su na pozicijama prodavača u prodajnim objektima, advokatski pripravnici sa 350 KM, prodavači/agenti osiguranja sa 360 KM, kuhari, novinari, dispečeri sa 370 KM, konobari sa 372 KM te blagajnici sa 390 KM.⁴⁴

Mada je Bosna i Hercegovina izrazito siromašna zemlja, ipak u njoj nisu svi siromašni. I u njoj postoje velike socijalne razlike i jaz između bogatih i siromašnih. Evo nekih podataka da bismo ilustrovali navedenu tvrdnju.

Prema nedavno objavljenim podacima Centralne banke BiH, u BiH u 2016. godine bilo 600 milionera. Samo 85 multimilionera imaju

⁴⁴ <http://www.bigportal.ba/ovi-ljudi-zaraduju-najvise-u-bih/>
(4.11.2016)

bogatstvo od devet milijardi dolara.⁴⁵ Ukupan depozit stanovništva Bosne i Hercegovine u komercijalnim bankama na kraju septembra 2016. godine iznosio je 10,25 milijardi KM, a najveći dio ovog depozita imaju vlasnici privatnih firmi, državni službenici, bankari, ljekari, profesori. Osim toga, oko 600 osoba u BiH na računima štedi više od milion KM, tako da od onih deset milijardi oni na računima imaju oko dvije milijarde KM. Podaci Centralne banke BiH su pokazali da su ukupni depoziti stanovništva kod komercijalnih banaka u BiH na kraju septembra 2016. godine iznosili 10,25 milijardi KM, što do tada predstavlja najveći iznos depozita. Kad se uzme u obzir da u BiH oko milion stanovnika živi na granici siromaštva, a od toga više od 600.000 živi ispod te granice, onda ti podaci o depozitu izgledaju zaista nestvarni. Ali, to je dijalektika, jer dok sve veći broj osoba u BiH zapada u siromaštvo dotle, na drugoj strani, raste broj multimilionera koji svojim bogatstvom uvećavaju statistiku „dobra“. Drugo lice bosanskohercegovačke stvarnosti pokazuje da u njoj žive 92 multimilionera, čije bogatstvo iznosi više od 10 milijardi maraka. U tu kategoriju, prema međunarodnim standardima i metodologijama, spada osoba čije bogatstvo prelazi 30 miliona dolara. Ono što je indikativno jeste to da broj multimilionera u BiH raste – 2012. bilo ih je 65 da bi se njihov broj povećao u 2015. na 92 a biće ih i više od 100. U zemlji opšteg siromaštva gotovo nevjerovatno zvuči podatak da raste štednja građana

⁴⁵ <http://www.ngo.ba/index.php/vijesti-iz-bih/4074-u-bih-ivi-85-multimilijunaa-koji-imaju-bogatstvo-od-devet-milijardi-dolara> (18.03.2017).

te da je premašila iznos od deset milijardi KM. Međutim, ništa manje nije zanimljiv podatak da u BiH živi i 525 milionera. Riječ je o stanovnicima koji na svojim računima u komercijalnim bankama u BiH imaju po milion KM i više.⁴⁶

Prethodni podaci jasno pokazuju postojanje sve većih socijalnih razlika između bogatih i siromašnih u Bosni i Hercegovini.

U 2016. godini je, prema podacima poreske uprave, šest miliona evra zaradio jedan Banjalučanin izdajući nekretnine. Koliki je to novac u zemlji u kojoj gotovo polovina stanovništva ne radi, jasno je svima. Socijalno raslojavanje na bogate i siromašne nije ekskluzivitet BiH, ali je njegova karakteristika ta što se produkuje na izuzetno surov, agresivan i bezobziran način. Kada stranci prošetaju ulicama većih gradova u BiH, od skupih automobila i velelepnih vila ne mogu steći predstavu o siromaštvu. Naravno, među nekim od najbogatijih ljudi su i političari. Kompradorskom privatizacijom koja je sprovedena u BiH, imovina koja je bila u vlasništvu radnika, društva i države, prešla je u ruke pojedinaca, bliskih vladajućim tajkunskim strukturama. Privatizacija u BiH je radnika ostavila bez posla, a novim vlasnicima donijela milione, što pokazuje i podatak da 300 najbogatijih ljudi u BiH ima bogatstvo procijenjeno na više od sedam milijardi evra. Taj novac troše nemilice i na

⁴⁶ <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/sve-vidljiviji-jaz-izmedju-bogatih-i-siromasnih-oko-600-milionera-u-bih-na-racunima/pd3scr1> (18.03.2017); <http://manager.ba/clanak/u-bih-raste-broj-multimilijunasa-cije-bogatstvo-povecava-statistiku-stednje> (20.03.2017)

beskrupulozan način, što pokazuje i primjer da je jedan građanin BiH u aprilu mjesecu 2017. godine uvezo 150.000 evra vrijedan *Bentli* automobil, za koji „običan“ građanin, sa prosječnom platom od 415 evra, mora raditi 31 godinu kako bi sakupio kompletnih 375 potrebnih plata. A da je socijalni jaz sve dublji pokazuje i podatak da je nedavno u Banjaluci prodat komad nakita po cijeni od 25.000 evra.⁴⁷

U 2017. godini je uvoz automobila u Bosni i Hercegovini porastao sedmu godinu zaredom, ali je i zabilježena velika razlika u uvozu vozila. Uvezeno je 70.976 vozila, vrijednosti od 836.265.316 maraka, od čega su njih 60.079 korištena, a 10.897 nova, što je porast veći gotovo 100% u odnosu na 2010. godinu, kada je uvezeno ukupno 32.695 vozila. Među deset najskupljih vozila uveznih u BiH u prošloj godini su jedan ferari, jedan tesla, pet mercedesa i tri poršea, ukupne vrijednosti 2.677.821 maraka. Najskuplji od njih, i to ferari, košta 386.200, a najjeftiniji porše 231.951 maraka. Osim toga, porast uvoza obuhvata i plemenite metale (zlato, platina, draguljarski predmeti...), u prethodnoj godini u vrijednosti od 8.283.617 maraka. Takođe, u prošloj smo godini se uvozila odjeća, pribor za odjeću i ostali proizvodi od krzna u vrijednosti od 235.224 marke.⁴⁸

Kao što se vidi, i u Bosni i Hercegovini postoje ekstremne socijalne nejednakosti. Na

⁴⁷ <http://www.slobodnaevropa.org/a/sedam-milijardi-evra-u-rukama-300-ljudi/27080870.html> (18.03.2017).

⁴⁸ <http://www.rtvbn.com/3895494/deset-najskupljih-uvezenih-vozila> (3.2.2018).

jednoj strani se nalaze veoma bogati, a na drugoj ultrasiromašni. I dok se, na jednoj strani ljestvice ekstremnih socijalnih nejednakosti nalaze bogati, dotle se, na drugoj strani, nalaze siromašni i gladni iz „narodnih kuhinja“, raseljena lica, osobe sa posebnim potrebama i porodice poginulih u ratu, siromašni-nezaposleni i siromašni-zaposleni.

Ispod **linije apsolutnog siromaštva** u Bosni i Hercegovini je živjelo 23,4% stanovništva, a u 2015. godini 27% (oko 900.000) osoba.⁴⁹

Na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstava (2011) *Agencije za statistiku BiH*, siromaštvo je ipak izraženije u Republici Srpskoj u kojoj je svaki peti stanovnik siromašan. Prema metodologiji koju je napravila Svjetska banka, 15% stanovništva živi ispod apsolutne linije siromaštva, što predstavlja očigledno povećanje siromaštva u odnosu na 2007. godinu.

Podaci dokumenta *Napredak u realizaciji Milenijumskih razvojnih ciljeva u BiH* (2012) pokazuju da 15% stanovništva Bosne i Hercegovine živi **ispod apsolutne linije siromaštva**, što znači sa manje od 235 KM mjesečno. Ti podaci takođe pokazuju da u **relativnom siromaštvu** živi 17,9% građana BiH (sa manje od 416 KM mjesečno). Proizlazi da je svako šesto domaćinstvo u BiH stvarno siromašno.

Ne samo bijeda i siromaštvo, nego su i deprivacija i socijalna isključenost veoma izražene društvene pojave u Bosni i Hercegovini. Socijalna isključenost je manifestna i u Evropskoj uniji.

⁴⁹ <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/papic-u-bih-900000-ljudi-zivi-ispod-linije-apsolutnog-siromastva/185973> (18.03.2017).

U 2012. godini je u Evropskoj uniji 124,2 miliona osoba živjelo „na granici siromaštva ili socijalne isključenosti, što čini 24,8% od ukupnog broja stanovnika“. U odnosu na 2011. godinu registrovano je povećanje siromaštva i socijalne isključenosti od 0,5%.⁵⁰

Prema podacima iz 2007. godine socijalna isključenost je u Bosni i Hercegovini „jedan od urgentnih problema“ jer se više od 50% stanovništva nalazi u prostoru nekog od oblika isključenosti; 21% stanovništva se nalazi u stanju krajnje isključenosti, a 47% se nalazi u riziku od dugotrajne isključenosti. A grupe koje su posebno ugrožene su: Romi, djeca, mladi, manjinski povratnici, starije osobe, osobe sa invaliditetom, žene. To su grupe koje se nalaze u većem riziku od siromaštva i nezaposlenosti.⁵¹

Rezultati ankete iz 2014. godine, pokazuju da indikator rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (AROPE) za BiH identifikuje gotovo polovinu stanovništva (48,1%), što je dvostruko više od prosjeka svih 28 članica Evropske unije (24%), a niže samo u odnosu na Bugarsku (49,1%). Incidencija rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti u Federaciji BiH iznosila je 46% i viša je u ruralnim nego u urbanim područjima. U izvještaju Federalnog zavoda za javno zdravstvo,

⁵⁰ S. Stojšin, *Osnovne dimenzije pojmova socijalne isključenosti i siromaštva – problem indikatora*, u: *Strukturne promene u savremenim društvima* (Ur. Srđan Šljukić i Dušan Ristić), „Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju“, Novi Sad, 2014, str. 83.

⁵¹ *Veze među nama. Društveni kapital u BiH, Izvještaj o humanom razvoju u BiH 2009*, „Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) u BiH“, Sarajevo, 2009, str. 17.

relativno siromaštvo je najviše koncentrisano unutar jednočlanih i kućanstava koja imaju pet ili više članova te samačkim kućanstvima gdje nositelj ima 65 i više godina. Nizak nivo obrazovanja povezan je s rizikom od siromaštva, pa je 39,8% kućanstava, čiji nositelj nema nikakvu školsku spremu, siromašno. Osim toga, veliki dio siromašnih stanovnika čine penzioneri. Prema podacima Federalnog zavoda za penzijsko i invalidsko osiguranje, u 2014. godini bilo je 394.900 penzionera, tj. 16,8% od ukupnog stanovništva. Prosječna penzija je iznosila 365,06 konvertibilnih maraka. Povećan je rizik od siromaštva i zbog činjenice da raste broj izdržavanog stanovništva - stopa izdržavanog stanovništva ima trend rasta u 2014. godini, i bila je visoka (iznosila je 45%), što znači da je veliki udio stanovnika koji nisu radno sposobni. Izrazito nezavidna socijalna i ekonomska situacija dovodi i do veoma lošeg zdravstvenog stanja stanovništva, kao i „bijele kuge“, jer se sve manji broj porodica odlučuje da ima djecu. Podaci zdravstvenog stanja stanovništva Federacije BiH u 2014. godini, kao i prethodnih godina, bili su pretežno nepovoljni, što je povezano s lošom socijalnom i ekonomskom situacijom, svakodnevnim životnim navikama, uslovima stanovanja, radnom sredinom, prirodnim i drugim faktorima. Prema procjeni Svjetske zdravstvene organizacije, očekivana dužina života pri rođenju za stanovnike BiH je 76,65 godina, pri čemu je za muškarce 74,22 godine, a za žene je nešto veća i iznosi 79 godina, što je slično prosjeku evropske regije. Vodeći uzroci umiranja stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine već

su dugi niz godina bolesti cirkulacijskog sistema (51,9%) i maligni tumori (21,8%).⁵²

U odnosu na zemlje Evrope, u Bosni i Hercegovini stanovništvo ima gotovo najmanji životni standard. EUROSTAT-ova istraživanja iz 2015. godine, pokazuju da stanovnik BiH može sebi priuštiti tek 38% proizvoda i usluga potrošačke korpe prosječnog Evropljanina; u svijetu BiH spada među 20 najsiromašnijih zemalja sa velikim brojem nezaposlenih. Oko 200.000 zaposlenih ima „minimalac“ od 370 KM, dok je potrošačka korpa za četveročlanu porodicu iznosila 1.850 KM. Na „kazanu“ javnih kuhinja sa jednim obrokom dnevno se nalazi 30.000 osoba.⁵³

Ovim paradoksima pridodaćemo još jedan. Iako je u Bosni i Hercegovini široko rasprostranjeno siromaštvo a, ipak, su u njoj skuplji prehrambeni proizvodi. Stanovnici Bosne i Hercegovine plaćaju skuplje hranu nego stanovnici Evropske unije, što se svakako posebno odražava na pad ionako niskog životnog standarda. Tako, naprimjer, stanovnik Graca u Austriji (gdje minimalna plata iznosi 1.500 evra), plaća litar mlijeka 1 evro, dok građanin Banja Luke (gdje je prosječna plata tri puta manja), plaća litar mlijeka oko 1,50 KM. A, slično se odnosi i na ostale proizvode.⁵⁴

Koliko je situacija u Bosni i Hercegovini ekonomski i socijalno teška i besperspektivna, pokazuje još jedan primjer. A on govori o tome da je Bosna i Hercegovina pred – **bankrotom**.

⁵² <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/polovina-stanovnistva-u-fbih-zivi-na-rubu-gladi-106504> (18.03.2017).

⁵³ *Blic*, 22. jun 2016, str. 8.

⁵⁴ *Blic*, 22. jun 2016, str. 8; *Blic*, 27. mart 2017, str. 8.

Prema mišljenju agencije *Standard and Poor's* kreditni rejting Bosne i Hercegovine bi mogao biti pogoršan ukoliko ne stigne planirani kredit Međunarodnog monetarnog fonda. Agencija je potvrdila kreditni rejting BiH „B sa stabilnim izgledima“ i upozorila da bi kreditni rejting mogao biti ugrožen ukoliko ne budu bile provedene reforme i ne stigne predviđena tranša od strane MMF-a. Tada bi došlo do potrebe za finansiranjem izvana i do pritiska nelikvidnosti na nivou oba entiteta u narednih 12 mjeseci. Prva posljedica za svaku državu koja se suoči sa degradacijom kreditnog rejtinga je svakako gubitak ugleda.⁵⁵

Tako se jasno pokazuje da je situacija u Bosni i Hercegovini izuzetno teška. Pa, šta preostaje onima koji su nezaposleni, socijalno izopšteni i žive u siromaštvu? Ostati, pa da egzistencijalna situacija bude još gora, ili otići?

⁵⁵ <http://bigportal.ba/2017/10/01/bih-na-korak-od-bankrota/> (1.10.2017).

3.

MIGRACIJE

3.1. Migracije iz Bosne i Hercegovine

Migracije ne predstavljaju nikakvu novost našeg savremenog doba. One su oduvijek postojale jer su pojedinci i društvene grupe, iz različitih razloga, prinudno ili dobrovoljno, prelazili sa jednog na drugo geografsko područje.

Migracije, ili seobe, predstavljaju „jedan od najtežih događaja u čovekovom životu. Seobe različitih vrsta poput prirodnih, istorijskih, ekonomskih i političkih, kao i one koje su posljedice ratova, bile su sudbina ljudi na Balkanskom poluostrvu. Bez obzira na to koji su uzroci seoba, uvek je veoma teško da se donese odluka o napuštanju ognjišta i otadžbine. Ipak, ukoliko se odluka donosi dobrovoljno, onda i život u novom okruženju izgleda podnošljivijim. Međutim, ako se neko seli zbog različitih vrsta pritisaka i prijetnji, život postaje težak i nepredvidljiv, opterećen mnogim problemima i socijalnim rizicima“.⁵⁶

Nijedna vrsta migracija nije jednostavna i lako podnošljiva ali je, ipak, ona koja je nastala pod određenim „pritiskom“ izuzetno teška i frustrirajuća.

Na pojavu migracija mogu da utiču ekonomski, politički, geopolitički, kulturni,

⁵⁶ Milosavljević M., Jugović L. A., *Izvan granica društva: savremeno društvo i marginalne grupe*, „Univerzitet u Beogradu. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju – Izdavački centar (CIDD)“, Beograd, 2009, str. 119.

religijski, vojni, ratni i drugi faktori, od kojih se jedan značajan odnosi i na siromaštvo.

Posebno determinisano modernom neoliberalnom globalizacijom, siromaštvo, pored nekih drugih ekonomskosocijalnih i političkih uzroka, predstavlja značajan faktor savremenih migracija, pa i ovih iz Bosne i Hercegovine.

Migracije su stalni pratilac razvoja čovjeka i društva. Od kako je nastao, čovjek se, dobrovoljno ili prisilno, kretao u potrazi za egzistencijalnim resursima. Na taj način je mijenjao mjesta življenja.

U savremenom dobu migracije su rezultat ekonomskih, političkih, etničkih, religijskih, kulturnih, ekoloških (klimatske promjene, poplave, suše, zemljotresi, potraga za resursima), ratnih i drugih razloga i događanja. Posebnu ulogu u njihovom profilisanju ima globalizacija utemeljena na neoliberalnoj ekonomiji koja je razorila „*welfare state*“ i time proizvela i generisala ogromne socijalne nejednakosti i siromaštvo, ne samo između država, već i u samim državama. Na taj način neoliberalna globalizacija utiče i na migracije i migratorna kretanja pa, prema tome, i na migracije iz Bosne i Hercegovine.

Iako stalno prisutne, ipak su se najveće masovne migracije dogodile u XIX vijeku. Posljedica su ekonomskih, socijalnih, političkih, etničkih i ratnih razloga i uzroka. Pa, i danas su ti isti razlozi i uzroci, uz probleme koje sobom nose klimatski poremećaji, najčešći razlozi postojanja potrebe za migriranjem.

Ekonomski i socijalno posmatrano, savremene neoliberalne ekonomske mjere

povećavaju stopu nezaposlenosti i siromaštva, čime znatno utiču i na migracije. Prema istraživanjima Svjetske banke, 62% Albanaca, 79% muškaraca i 69% žena Rumunije, 73% muškaraca, a 47% žena Bangladeša bi napustilo svoje zemlje zbog teških ekonomskih razloga.⁵⁷

Ova tendencija migriranja pojedinaca i grupa iz ekonomskih i socijalnih, kao i drugih razloga, karakteristična je za mnoga siromašna i ekonomski nerazvijena društva. A, kako „stvari“ stoje sa Bosnom i Hercegovinom?

Bosna i Hercegovina je najsiromašnija zemlja Evrope i spada u grupu *najsiromašnijih* zemalje svijeta. Sama ta činjenica predstavlja značajan razlog njenog napuštanja.

Ako se uzmu u obzir činjenice zbog kojih je to tako, onda je razumljivo zašto je teška ekonomska i socijalna situacija u Bosni i Hercegovini. Prije svega, u toku rata je uništena privredna infrastruktura, zatim je pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda, a uz saglasnost domaćih kompradorskih političkih elita, došlo do tajkunske privatizacije i otpuštanja radnika. Brojne administrativne i partijsko-političke prepreke su usporile neophodne reforme, a veoma konfliktna politička situacija je još više doprinijela pogoršanju ekonomske i proizvodne situacije u Bosni i Hercegovini. Mnoga preduzeća i firme su u nezavidnoj poziciji, računi im se blokiraju i prestaju sa radom. Samo u prošloj godini otvorena su 264 stečajna postupka, kao i 740 likvidacionih

⁵⁷ B. Milanović, *Bogataši i siromasi: kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2012, str. 110.

postupaka, a iz sudskog registra su izbrisane 1.093 firme. Sve je to za posljedicu imalo povećanje stope nezaposlenosti i siromaštva, te pada životnog standarda pa, prema tome, i migracija prema svijetu, tj. „odlasku u svijet“. Osobe sa smanjenom ili gotovo nikakvom „životnom šansom“ odlučuju se za odlazak iz Bosne i Hercegovine.

Stanovnici Bosne i Hercegovine imaju gotovo najmanji životni standard u Evropi.

Kao i druge države bivše Jugoslavije, i Bosna i Hercegovina se nalazi u tranziciji, kako u ekonomskom, tako i političkom i kulturnom, pa i civilizacijskom pogledu. Tranzicija zahvata i sektore ekonomije pa, prema tome, i sektor poljoprivrede. U intenzivnim globalizacijskim procesima i procesima priprema za pristupanje Evropskoj uniji, tranzicija će još više zahvatati i sektor poljoprivrede.⁵⁸

Tranzicione zemlje bivše Jugoslavije pa, prema tome i Bosna i Hercegovina, su zemlje *deindustrijalizacije*. Ono što mogu učiniti odnosi se na razvijanje drugih privrednih grana, kao što je i poljoprivreda. A, to znači da su u neoliberalnoj globalnoj ekonomiji male države „kolonije“, odnosno *države deindustrijalizacije*, tj. države koje imaju dozvolu da samo proizvode sirovine.⁵⁹

⁵⁸ Potpunije: B. Kovačević, *Poljoprivredno stanovništvo u Bosni i Hercegovini*, u: *Demografske i etničke promjene u BiH* (Urednik Ivan Cvitković), „Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, 2017, str. 128-139.

⁵⁹ E. S. Reinert, *Globalna ekonomija: kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, „Čigoja štampa“, Beograd, 2006, str. 123.

Bosna i Hercegovina, Srbija i Albanija su zemlje koje u Evropi imaju najveći postotak stanovništva koje živi u ruralnom području i, istovremeno, to su zemlje na začelju ekonomskog razvoja u Evropi. Znači li to da postoji korelacija između ruralnosti i ekonomskog razvoja?⁶⁰

Što se tiče Bosne i Hercegovine, stanje na selu i u ruralnom prostoru je veoma teško - smanjuje se broj ljudi koji žive u ruralnim područjima, sela umiru i gase se, postoji veliki broj staračkih domaćinstava, izražene su migracije prema urbanim prostorima i razvijenim zemljama, demografska slika je nepovoljna; siromaštvo je u ruralnim prostorima veće nego u urbanim sredinama. Poljoprivreda teško može da bude glavni izvor prihoda jer obezbjeđuje lakši pristup resursima hrane, ali ne i novcu, visok je nivo neobrađenih oraničnih površina a zemljište je neuređeno za snažnije razvojne akcije. Osim toga, izrazit je i visok tehnološki zaostatak za Evropom jer u poljoprivredi BiH dominira zastarjela mehanizacija i tradicionalni proces proizvodnje. U trgovačkom smislu, za poljoprivredu BiH je karakteristična velika zavisnost o uvozu hrane,

⁶⁰ Potpunije o ovome na primjeru tranzicionih zemalja bivše SFRJ, u: B. Petrač, A. Šindulić, K. Zmaić (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa *Globalizacija i regionalni identitet*, "Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku", Osijek, 2009; *Poljoprivredni i ruralni razvoj u BiH. Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*, Sarajevo, juni 2013; *Poljoprivreda i ruralni razvoj u Republici Srpskoj do 2020. godine*, „Univerzitet u Banjoj Luci – Poljoprivredni fakultet“, Banja Luka, 2016.

postojanje dispariteta cijena između inputa/outputa poljoprivredne proizvodnje, veoma neorganizovana i neracionalna trgovina poljoprivrednim proizvodima, neplanski otkup, ali i izraženi monopolski odnos velikih otkuplivača, postojanje izrazito neplanske i netržišne orijentisane proizvodnje sa nedovoljnim postojanjem osjećaja za tržište i tržišni način razmišljanja poljoprivrednih proizvođača.

U predratnoj poljoprivredi u Bosni i Hercegovini je bilo oko 21% radno aktivnog stanovništva. U ukupnom BDP-u je poljoprivreda učestvovala sa 12-14%. U poljoprivrednoj proizvodnji je bio dominantan privatni poljoprivredni posjed, što je za posljedicu imalo to da su ruralna sredina i poljoprivreda bili slabo razvijeni tako da se veliki dio hrane uvezio.

U ratnom periodu je došlo do razaranja, devastiranja i pljačkanja privrednih pa, prema tome, i poljoprivrednih kapaciteta. Sa radom je prestala većina zadruga, razoreni su i opljačkani poljoprivredni kombinati, nestala je i distribucija plasmana proizvoda. Poljoprivredni stručnjaci smatraju da se gotovo najveći problem u vezi sa obnovom poljoprivrede odnosi na velike ostatke eksplozivnih sredstava, za čije čišćenje terena treba ogroman novac.

U posljednjih petnaestak godina je učešće poljoprivrede u BDP-u smanjeno „sa oko 14% na oko 8%, što je rezultat njene stagnacije i nekonkurentnosti u odnosu na zemlje u okruženju“.⁶¹

⁶¹ *Poljoprivreda i ruralni razvoj u BiH. Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*, Sarajevo, juni 2013, str. 5.

Veliki je broj problema sa kojima se suočava poljoprivredni sektor, posebno onaj u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji u Bosni i Hercegovini. Navešćemo neke značajnije uzroke sadašnjeg lošeg stanja u poljoprivrednom sektoru koji se odnose na:

- nekonkurentnost poljoprivrednih proizvoda;
- neadekvatna finansijska podrška poljoprivrednom sektoru i nedovoljna dostupnost kreditima;
- neorganizovano tržište;
- niske otkupne cijene;
- skupeirepromaterijali;
- nedovoljna iskorištenost mogućnosti institucija za pomoć poljoprivredi i ruralnom razvoju, kao i zakonodavstvo;
- nedovoljno efikasan, organizovan i implementiran NVO sektor u poljoprivredi itd.⁶²

U studiji *Poljoprivredni i ruralni razvoj u BiH - preporuke civilnog društva za brži put prema EU* se, ne bez razloga, govori o tzv. „željenoj situaciji“ i „željenom stanju“. Kada je riječ o „željenoj situaciji“, ona se, sa stajališta interesa poljoprivrednika, odnosi na, prije svega, postojanje pravne države i odgovorne vlasti koja će se fokusirati na privredne i životne probleme. Takođe, ovo se odnosi i na veću i efikasniju kontrolu vlasti od strane građana i participaciju u donošenju

⁶² *Poljoprivredni i ruralni razvoj u BiH. Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*, Sarajevo, juni 2013, str. 5-7.

odluka, zakonsku regulativu i standarde u odnosu na EU, bolji i kvalitetniji životni standard poljoprivrednika, perspektivu mladih da se bave poljoprivredom i drugim djelatnostima u ruralnom prostoru, bolju socijalnu zaštitu poljoprivrednika, veću novčanu pomoć i organizovanu lakšu prodaju poljoprivrednih proizvoda na organizovanijem tržištu, povećanu opskrbu stanovništva domaćom hranom, bolje uravnotežen vanjsko-trgovinski bilans u sektoru hrane, povećanu sigurnost hrane, kao i povećani udio organske (ekološke) proizvodnje uz smanjenje degradacije životne sredine zbog poljoprivrednih aktivnosti. S druge strane posmatrano, „*željeno stanje*” za poljoprivrednike podrazumijeva planiranu državnu finansijsku pomoć, znatno povoljnije kredite, organizovanije domaće tržište, osiguran plasman proizvoda, kao i bolju zakonsku i institucionalnu podršku. To bi bili neophodni uslovi za bolji položaj poljoprivrednika u BiH, za povećanje njihovog životnog standarda i osnaživanje farmi.⁶³

Države moraju posvećivati značajnu pažnju ***poljoprivredi***, odnosno proizvodnji ***hrane*** kao strateškog resursa. U tom smislu, moraju izgrađivati optimalnu ***agrarnu politiku***, kao i ***agrarnu reformu*** institucionalnim i zakonskim mehanizmima.

Kada je u pitanju selo i ruralni prostor, država mora učestvovati u planiranju i pomaganju ruralnog razvoja, kao i razvoju novih sela. Takođe, mora se voditi računa o ekologiji i unapređenju životnog i radnog prostora sela i ruralnog razvoja

⁶³ *Poljoprivredni i ruralni razvoj u BiH. Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*, Sarajevo, juni 2013, str. 8-9.

tako da selo i ruralni prostor budu prostori privređivanja i stanovanja. Treba pomoći obrazovanju mladih i stimulisati ih za ostanak na selu i ublažiti odlazak mladih iz ruralnih područja. Državnim mjerama i podsticajima svakako treba zadržati stanovništvo u ruralnim područjima i spriječiti regresivna demografska kretanja i depopulaciju, kao i provoditi mjere ublažavanja starenja stanovništva u ruralnim naseljima. Kada su u pitanju poljoprivreda i druge djelatnosti, neophodno je izgrađivati alternativnu, održivu poljoprivredu i proizvodnju zdrave hrane, održivo koristiti prirodne resurse, davati efikasnu i stvarnu podršku poljoprivrednicima (finansijsku, tehničko-tehnološku, informaciono-komunikacionu, stručnu, naučnu). Neophodno je razvijati multifunkcionalnu poljoprivredu i povezivati je sa nepoljoprivrednim sektorima, zaštititi i brendirati proizvode itd.

Naravno, godinama, pa i decenijama, stručnjaci upozoravaju na probleme ruralnog razvoja i razvoja poljoprivrede, odlaska mladih iz ruralnih područja, „bijele kuge“ i depopulacije, ali državne institucije nikako da razviju efikasnu strategiju razvoja ruralnih područja i poljoprivrede. I dok poljoprivredni proizvođači prodaju stoku i mehanizaciju i napuštaju Bosnu i Hercegovinu, dotle ona i dalje uvozi velike količine hrane (75%) dok je 50% oranica neobrađeno.

Loše ekonomsko i socijalno stanje nezaposlenih, zaposlenih i siromašnih u gradovima, kao i onih u ruralnim područjima, ubrzava donošenje odluke o odlasku iz Bosne i Hercegovine.

Za Bosnu i Hercegovinu se kaže da je „tradicionalno iseljenička zemlja“. U ratu, u periodu 1992-1995. godine, ju je zahvatio migracijski egzodus, tako da „proporcionalno broju stanovnika, spada u red zemalja s najbrojnijom iseljeničkom populacijom“. Taj proces je nastavljen i nakon 1995. godine tako da je Bosna i Hercegovina „na drugom mjestu u Evropi – iza Albanije – po obimu emigracije u odnosu na ukupan broj stanovnika, sa 1,471.594 emigranta, što čini 38,9% ukupne populacije“.⁶⁴

U poslijeratnom periodu je Republiku Srpsku napustilo oko 260.000 stanovnika i, što je veoma indikativno, ovo područje je ostalo bez reproduktivno i radno najsposobnijeg stanovništva. Od 64 opštine i gradova u RS, samo jedna (Banja Luka) je imala pozitivan prirodni priraštaj, što je svakako posljedica činjenice da je to grad rađanja djece čiji roditelji žive u gradovima i širim područjima koji gravitiraju najvećem gradu Republike Srpske.

Podaci *Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice*, pokazuju da više od dva miliona osoba iz Bosne i Hercegovine živi u svijetu. Iz nje se u periodu od 1948. do 1991 iselilo 729.434 stanovnika, a u periodu od 1991. do 1995. oko milion osoba. Zbog rata je i oko milion osoba migriralo unutar BiH. U periodu ratnih sukoba i nakon njih, u Bosni i Hercegovini migracijski je

⁶⁴ *Migracije iz Bosne i Hercegovine* (urednici Mirza Emirhafizović, Emina Ćorić, Amer Osmić, Valida Repovac-Pašić), „Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice“, Sarajevo, 2013, str. 7.

pokrenuto oko 2,2 miliona osoba, što je iznosilo više od 50% ukupnog stanovništva. Osim toga, oko 1,2 miliona osoba je potražilo izbjegličku zaštitu u više od stotinu zemalja širom svijeta. „Nasilno pomeranje stanovništva u Bosni i Hercegovini okarakterizovano je kao najveća demografska katastrofa u Evropi, nakon Drugog svetskog rata“.⁶⁵

Migratorno kretanje izbjeglog stanovništva iz Bosne i Hercegovine odvijalo se prema zemljama Zapadne Evrope, a zatim i prekookeanskim zemljama – Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Novom Zelandu i Australiji. Na regionalnom području migratorna kretanja izbjeglog stanovništva su se odvijala prema Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, koje su primile oko 40% izbjeglica Bosne i Hercegovine. Njemačka i Austrija su pružile zaštitu najvećem broju izbjeglica izvan regiona. Te zemlje su prihvatile oko 80% svih osoba izbjeglih iz Bosne i Hercegovine.

Na odlazak iz Bosne i Hercegovine utiče više faktora, a među njima svakako je onaj koji se odnosi na nezaposlenost. U Bosni i Hercegovini je velika stopa nezaposlenosti stanovništva, posebno mladog od kojeg je oko 67% nezaposleno. U nemogućnosti da nađu zaposlenje, oni odlaze iz Bosne i Hercegovine. Najviše odlaze u bogate zemlje Zapadne Evrope, Austriju, Njemačku, Švajcarsku, a takođe i u SAD, Kanadu i Australiju, a posljednjih godina i u Ujedinjene Arapske Emirate, Katar itd. Ne samo što iz BiH odlaze

⁶⁵ J. Petrović, *Ničiji ljudi*, „Socijalna misao“, Beograd, 2008, str. 82.

mladi, nego odlaze i kompletne porodice, a istraživanja UN-a, pokazuju da 80% stanovništva želi da napusti Bosnu i Hercegovinu.

Iz Bosne i Hercegovine stanovništvo *masovno iseljava*. Za posljednje dvije decenije u Bosni i Hercegovini su se državljanstva odrekle 73.573 osobe. Prema istraživanju *Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine* 1996. godine se šest osoba odreklo državljanstva, ali već 2016. godine ih je bilo 4.385. Najviše ih je bilo 2003. godine – 9.070. Dobijali su državljanstvo Njemačke, Austrije, Slovenije, Norveške, Danske, Češke, Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Kada se ima na umu činjenica da je u prošlom ratu BiH napustilo više od milion osoba, te da ih se polovina izjasnila da se ne žele vratiti, kao i da veliki broj čeka na državljanstvo drugih država, sasvim je jasno u kakvom teškom demografskom i socijalnom stanju se nalazi Bosna i Hercegovina.⁶⁶

Ispis iz državljanstva Bosne i Hercegovine i proces migriranja stanovništva snažno je nastavljen zadnjih godina.

Prema podacima Savjeta ministara BiH, proteklih tri godine je zahtjev za ispis iz državljanstva BiH podnijelo je 12.157 osoba. U 2015. godini se državljanstva BiH odreklo 3.576 građana, a godinu dana kasnije skoro hiljadu više odnosno 4.386. U 2017. godini je njihov broj bio nešto manji 4.195. Ono što je posebno poražavajuće je to da se osobe koje se ispisuju iz državljanstva BiH ne žele nikada više da se

⁶⁶ M. Latinović, *U bolji život otišlo 73.500 žitelja BiH*, „Glas Srpske“, 18-19. mart 2017, str. 6.

vrate. Naravno, to se negativno odražava i na negativno i pogoršano demografsko stanje BiH.⁶⁷

Neke futurističke procjene stanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da bi ona do 2050. godine mogla izgubiti pola miliona stanovnika.

Popis iz 2013. godine, kao i podaci Ujedinjenih nacija, pokazuju da u BiH živi 3,5 miliona ljudi. Istovremeno, podaci Ujedinjenih nacija u najnovijoj publikaciji o projekcijama o broju stanovnika od 2017. pa do 2100. godine, koja je objavljena u junu 2017. godine, pokazuju da naredni period nije optimističan. Ukoliko se zadrže aktuelni trendovi pada nataliteta i masovnog iseljavanja stanovništva iz zemlje, BiH će do 2050. godine izgubiti pola miliona stanovnika. Tako će prema procjenama UN-a polovinom 21. vijeka u BiH živjeti tri miliona i 58 hiljada stanovnika. Prema prognozama UN-a za 51 zemlju u svijetu predviđa se pad broja stanovnika do 2050. godine. Čak deset zemalja do polovine vijeka izgubiće više od 15% stanovništva. U tu neslavnu kategoriju spadaju Srbija i Hrvatska, međutim, nisu naročito pozitivne projekcije ni za BiH, koja će, zadrže li se postojeći trendovi, izgubiti pola miliona stanovnika. U drugoj polovini vijeka, trend pada ukupnog broja stanovnika u BiH mogao bi se nastaviti, a na kraju, BiH bi 2100. godine, prema prognozama UN-a, mogla imati 2.217.000 stanovnika, što je u odnosu na trenutni broj stanovnika manje za 1,3 miliona. Dugoročne posljedice gubitka stanovništva mogu biti izuzetno negativne pa se, tako, u mnogim segmentima BiH

⁶⁷ <http://www.rtvbn.com/3895449/masovan-ispis-iz-drzavljanstva-bih> (3.2.2018).

može suočiti sa nedostatkom radne snage, pada konkurentnosti, manje štednje i manje potrošnje. Dugoročno to bi moglo dovesti do manjeg privrednog ulaganja i sporijeg privrednog rasta. Prema dobnim grupama, BiH će u budućnosti imati sve više stanovništva starijeg od 65 godina. Počevši od 2000. pa sve do 2100. godine u BiH će se smanjivati broj radno sposobnog stanovništva, u dobi od 15 do 64 godine starosti. A, s druge strane, u nekim dijelovima svijeta doći će do enormnog porasta broja stanovnika. Tako se predviđa da će 2050. godine u svijetu živjeti 9,8 milijardi stanovnika, a 2100. godine 11,2 milijarde stanovnika. UN-ovo istraživanje je obuhvatilo period kretanja stanovništva od 1950. pa do 2100. godine.⁶⁸

Dakle, zbog nezavidnog stanja u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina, njeni stanovnici je napuštaju. Takvo stanje je rezultat mnogobrojnih društvenih, ekonomskih, političkih i drugih faktora, neefikasnosti društvenog i državnog sistema koji ne rješavaju ekonomske, socijalne i druge enormne probleme.

Postoji više uzroka i razloga zbog kojih osobe odlaze iz Bosne i Hercegovine.

Svakako, treba pomenuti brojne *ekonomsko-socijalne razloge*, a koji se odnose na tajkunsku partijsko-političku privatizaciju, izuzetno loše ekonomske uslove i katastrofalno ekonomsko i socijalno stanje, nedostatak uslova ekonomskog prosperiteta, lošu ekonomiju, loše uslove rada i nezadovoljstvo položajem u instituciji i

⁶⁸ <http://bigportal.ba/2017/06/27/bih-bi-do-2050-godine-mogla-izgubiti-pola-miliona-stanovnika/> (27.6.2017).

nezadovoljstvo platom, loše uslove života i želju za boljim životom, nezaposlenost i nemogućnost dobijanja zaposlenja, nedostatak investicija i nedostatak radnih mjesta, siromaštvo i pad životnog standarda, postojanje izrazitih razlika u dohocima, niske plate, nedostatak uslova za zasnivanje braka i porodice, nemogućnost rješavanja stambenog pitanja, nedostatak opšte perspektive.

Što se tiče *političkih uzroka* migracija iz Bosne i Hercegovine, neophodno je pomenuti postojanje organizovanog političkog kriminala i korupcije dominantnih političkih oligarhija, veoma izraženu političku arogantnost i neodgovornost u vođenju državne politike, kao i državnu inertnost u rješavanja egzistencijalnih, ekonomskih, socijalnih i političkih problema, interesa i prava stanovništva, kao i snažno izraženu političku autoritarnost, tj. političko poltronstvo i subordinaciju prema moćnima iz tzv. „međunarodne zajednice“.

Naravno, tu su i *drugi razlozi* koji se odnose na potrebu za kvalitetnijim obrazovanjem i usavršavanjem u inostranstvu, bezbjednijim životom itd.

Veliki problem koji je povezan za migracijom jeste „*odliv mozgova*“, tj. odlazak mladih školovanih i obrazovanih osoba.

Smatra se da je od kraja rata Bosnu i Hercegovinu napustilo preko 150.000 *mladih*, a da se u posljednje dvije godine iselilo preko 70.000 osoba.

Podaci UNDP-a za period januar 1996 - mart 2001, pokazuju da je Bosnu i Hercegovinu napustilo 92.000 mladih. U zemljama Evropske

unije živi 57% tih osoba. Svjetska banka je decembra 2015. godine, istakla da stopa emigracije iz BiH u odnosu na ukupan broj njenih stanovnika iznosi 44,5%, čime se našla na 16. mjestu od ukupno 214 zemalja u svijetu. Ovako visoka stopa emigracije, svrstava BiH znatno ispred Srbije (18%), Hrvatske (20,9%) i Albanije (43,6%). Ukupan postotak emigracije visokoobrazovanih iz BiH je 23%, a od toga ljekara 11,1%. Tako se pokazuju da BiH zauzima visoko mjesto u svijetu po odlivu visokoobrazovanih osoba.⁶⁹

Iako je trend odlaska mladih visok, ipak, on nije zaustavljen, već je i povećan.

Podaci Svjetskog ekonomskog foruma za period 2010-2011. godinu pokazuju da se Bosna i Hercegovina nalazila na drugom mjestu po “odlivu mozgova” i mladih, iza Kirgistanu. Istraživanja UNESCO-a pokazuju da je 79% istraživača iz oblasti inženjeringa, 81% magistara i 75% doktora nauka, napustilo BiH od 1995. godine. Na evropskim i američkim univerzitetima, te u svjetskim kompanijama, radi veliki broj profesora, istraživača i stručnjaka iz BiH. Svjetska banka ističe da oko 28,6% osoba sa visokom stručnom spremom iz Bosne i Hercegovine živi izvan zemlje. Upravo, u odnosu na broj visokoobrazovanih, stručnih i talentovanih osoba, Bosna i Hercegovina se nalazi među deset najgorih zemalja, u grupi sa

⁶⁹ <http://www.bigportal.ba/iz-bih-pobjeglo-vise-od-dva-miliona-ljudi/> (28.07.2016).

Mauritanijom, Lesotom, Gvajanom, Burundijem i Srbijom.⁷⁰

Kao što se vidi, brojni su razlozi lošeg stanja u Bosni i Hercegovini, kao stanja koje utiče na iseljavanje njenog stanovništva i njegovo migriranje prema ekonomski, politički i socijalno uređenijim i stabilnijim društvenim sredinama. Na tu pojavu sve više utiču i globalizacijski procesi, a što je posebno značajno napomenuti, u Bosni i Hercegovini ne postoji *strategija* zaustavljanja migracija i zadržavanja mladih

3.2. Migracije unutar Bosne i Hercegovine

Noviju istoriju migracija unutar BiH treba posmatrati u svjetlu posljedica rata, u periodu od 1992. do 1995. godine, koji je prouzrokovao velike i dramatične demografske promjene. Rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su da u BiH živi 3.531.159 ljudi, od čega 2.219.220 u Federaciji Bosne i Hercegovine, 1.228.423 u Republici Srpskoj i 83.516 u Distriktu Brčko.⁷¹ To je za 845.874 ljudi manje u odnosu na 4.377.033 stanovnika koliko je bilo evidentirano na popisu,

⁷⁰ *Nezaposlenost i neizvjesnost...* (koordinator projekta Braco Kovačević), „Klub intelektualaca 123“, Banja Luka, 2015, 81.

⁷¹ <http://unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/>, (16.07.2017).

obavljenom u bivšoj Jugoslaviji tokom 1991. godine.

Na smanjenje broja stanovnika uticala su ratna stradanja i migracije stanovništva. Podaci o broju poginulih tokom rata variraju, u zavisnosti od izvora podataka. Prema procjenama Demografske službe Tužilaštva u Hagu, 104.732 osobe su izgubile život, od kojih je 89.186 poginulih i 15.546 nestalih. U odnosu na ukupan broj stanovnika iz 1991, od 1992. do 1995. godine u BiH smrtno je stradalo 2,4% ljudi. Prema nacionalnosti žrtava rata, stradalo je 3,6% Bošnjaka, 1,7% Srba, 1,2% Hrvata i 1,4% pripadnika ostalih nacionalnosti. Drugi važan faktor smanjenja broja stanovnika u BiH su migracije. Zbog rata je oko 50% ljudi napustilo predratna prebivališta. Od tog broja preko milion ljudi je izbjeglo u inostranstvo, milion ljudi je raseljeno unutar BiH, a trenutno u BiH živi 26.811 izbjeglica, 84.500 raseljenih i 4.128 osoba koje su u statusu tražitelja azila.⁷²

Unutardržavne migracija su posljedica, ne samo ratne destrukcije, nego i socio-ekonomske situacije u poslijeratnim godinama. Migracije unutar BiH treba posmatrati kroz proces raseljavanja stanovništva i proces povratka izbjeglica i raseljenih u BiH.

Raseljavanja u BiH u vrijeme sukoba karakteriše pomjeranje stanovništva prema područjima u kojima je bila nastanjena većina pripadnika iste nacionalne pripadnosti. Strah od progona i uništavanje stambenog fonda bili su

⁷² *Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i UNHCR-a*, 2016.

glavni razlozi ratnih migracija, dok su u poslijeratnom periodu prevladavali ekonomski razlozi - obezbjeđenje „krova nad glavom“ i potraga za izvorima prihoda. Prvi, sveobuhvatan, službeni popis raseljenih lica na području Bosne i Hercegovine, izvršen je krajem 2000. godine, kada je evidentirano 556.214 raseljenih lica, odnosno 183.355 porodica. Krajem 2004. godine Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica Republike Srpske, Federalno ministarstvo raseljenih osoba i izbjeglica i Vlada Brčko Distrikta BiH, u saradnji sa UNHCR-om, organizovali su proces reregistracije preostalih raseljenih lica, u namjeri da se uredi statusna pitanja i identifikuju njihove potrebe. Postupak reregistracije okončan je marta 2005. godine. Pokazalo se da je broj raseljenih lica sveden na jednu trećinu u odnosu na popis iz 2000. godine. Dakle, prema posljednjoj zvaničnoj evidenciji u BiH status raseljenih ima 41.013 porodica, odnosno 125.072 osobe, od kojih je 56.287 ili 45% raseljeno na području FBiH, 67.673 ili 54,1% na području RS i 1.112 ili 0,9% na području Brčko distrikta. Prema nacionalnoj strukturi 69.099 raseljenih osoba (55,2%) su pripadnici srpske nacionalnosti, 47.907 (38,3%), bošnjačke, 7.450 (6%) hrvatske, a preostalih 616 (0,5%) su pripadnici ostalih nacionalnosti. Struktura raseljenih osoba prema mjestima sadašnjeg i prijeratnog prebivališta pokazuje da je najveći broj međuentitetski raseljenih osoba, s tim što je procenat najviši u Republici Srpskoj gdje više od

90% raseljenih osoba potiče iz FBiH, dok je u FBiH većina unutarntitetski raseljenih osoba.

U skupini raseljenih treba uočiti interno raseljene osobe, odnosno osobe koje su se raselile unutar domicilnih mjesta prebivališta. Interna raseljenost je najprisutnija u urbanim sredinama u kojima je bio i najveći broj stanova u zgradama koji su uglavnom bili u društvenom vlasništvu. Obnova i izgradnja ovih stambenih jedinica teče sporije jer zahtijeva visoke troškove sanacije i rješavanje imovinskih pitanja.⁷³

Ukidanje statusa raseljenog lica je povezano sa trajnim rješenjem stambenog pitanja, bilo u mjestu sadašnjeg raseljenja, bilo u mjestu predratnog prebivališta.

U vezi s tim, nameće se i drugi aspekt unutrašnjih migracija, a to je povratak raseljenih i izbjeglih lica. Osnovni uslov za ostvarivanje prava na povratak raseljenih osoba je povrat imovine i stanarskih prava, što je definisano Aneksom 7. Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, prema kom „sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo da se slobodno vrate u svoje domove i imaju pravo na povrat imovine, koja im je oduzeta za vrijeme neprijateljstava od 1991. godine i da dobiju kompenzaciju za svu imovinu koja im se ne može vratiti“.⁷⁴

⁷³ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. *Revidirana strategija BiH za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma*, Sarajevo, 2010, str. 12.

⁷⁴ https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_o_kvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf, (05.11.2017).

Proces povratka se odvijao u nekoliko faza. Neposredno nakon rata vođene su intenzivne aktivnosti na otklanjanju bezbjednosnih problema, odnosno svih okolnosti koje su kod potencijalnih povratnika uzrokovale opravdan strah za vlastitu bezbjednost. Otklanjanjem bezbjednosnih prepreka učinjen je prvi korak ka povratku.

U drugoj fazi glavni problem se odnosio na uvođenje izbjeglih i raseljenih lica u posjed njihove imovine. Polazeći od toga da je povrat imovine ključno pravo i uslov povratka, implementacija imovinskih zakona proklamovana je kao osnovni zadatak. Međunarodne organizacije (UNHCR, OHR, OSCE i CRPC) kreirale su Plan za implementaciju imovinskih zakona - PLIP. Resorna entitetska ministarstva su 1998. godine ustanovila zakone o prestanku primjene zakona o napuštenoj imovini. Početak primjene imovinskih propisa bio je vrlo težak jer se pojavio sukob dviju grupa ljudi potpuno suprotnih interesa. Na jednoj strani su bili povratnici sa apsolutnim pravom da, kao vlasnici ili nosioci stanarskog prava, uđu u posjed svoje imovine a, sa druge strane, trebalo je poštovati pravo raseljenih lica da im se obezbijedi smještaj, budući da je njihova imovina nedostupna ili uništena. Zato je trebalo deložirati raseljena lica kojima je dato privremeno rješenje na korištenje kuće/stana i obezbijediti im privremeni/alternativni smještaj u kome i danas živi desetine porodica. Krajem 2004. godine su riješeni svi imovinski zahtjevi, vlasnici su uvedeni u posjed, prikupljene su informacije o korisnicima rekonstrukcije, sačinjeni su opštinski izvještaji o broju nekretnina i stanova na teritoriji opštine za koje nije podnesen

zahtjev za povrat, o kapacitetima alternativnog smještaja. Konačna potvrda o suštinskom završetku implementacije imovinskih zakona dobijena je od strane međunarodne zajednice u drugoj polovini 2005. godine. Time je završena najteža faza u implementaciji Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma - povrat imovine i stanova u društvenom vlasništvu.

Treća faza povratka odnosi se na proces rekonstrukcije devastiranih objekata, koji teče paralelno sa stvaranjem drugih uslova za reintegraciju povratnika. Reintegracija, kao posljednji korak u realizaciji povratka, zahtijeva stvaranje optimalnih uslova u sferi zapošljavanja, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, čime se obezbjeđuje održiv povratak i resocijalizacija. U ovom periodu aktuelna je *readmisija* - dobrovoljan ili prisilan povratak osoba iz BiH, koje neosnovano borave na teritoriji neke države, u zemlju porijekla. Broj državljana BiH za koje je odobren prihvata po osnovu Sporazuma o readmisiji se postepeno povećavao, od 200 u 2009. godini do 1.190 na kraju 2013. godine. Prema evidenciji Ministarstva bezbjednosti BiH, broj državljana BiH za koje je odobren ponovni prihvata, na osnovu zahtjeva za readmisiju ili na osnovu najave o povratku kada povratnici posjeduju valjane putne dokumente, je sljedeći: Švajcarska 576; Njemačka 179, Hrvatska 124, Belgija 96, Austrija 73, Finska 65, Švedska 64, Slovenija 27, Francuska 17, Holandija 16, Španija 10, Mađarska 6, Danska 5 i Crna Gora 5.⁷⁵ Ovi

⁷⁵ *Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Strategija za prihvata i integraciju BH državljana koji se vraćaju po*

podaci ukazuju na mogući trend u oblasti povratka po readmisiji, te pokazuju da se migracije građana BiH prema zapadnoevropskim zemljama nastavljaju, bez obzira na primjenu Sporazuma o readmisiji.

Integracija porodica, koje pripadaju kategoriji raseljenih lica i povratnika, i dalje je značajan problem za lokalne zajednice u BiH. „Porodica, kao najbitnija primarna ljudska zajednica, ima složene i odgovorne društvene uloge. Stabilnost porodice je nezaobilazan faktor rasta i osposobljavanja mladih generacija za samostalan život, ali i ukupnog društvenog blagostanja. Realna situacija raseljenih i povratničkih porodica prevazilazi njihove sposobnosti da se same konsoliduju i integrišu u lokalnoj zajednici. Zato su im neophodni različiti vidovi socijalne podrške“.⁷⁶

3.3. Siromaštvo migranata u Bosni i Hercegovini

Siromaštvo raseljenih lica i povratnika u BiH ima specifičnosti, koje su posljedica ratne destrukcije i ograničenih institucionalnih kapaciteta za saniranje posljedica ratnih razaranja. Očigledan

osnovu sporazuma o readmisiji i Akcioni plan za period 2015–2018. godina, Sarajevo, 2015.

⁷⁶ J. Petrović, *Ničiji ljudi*, „Socijalna misao“, Beograd, 2008, str. 6.

pokazatelj materijalne uskraćenosti migranata je nedostatak „krova nad glavom“. Još uvijek u BiH žive raseljena i izbjegla lica koja čekaju na obnovu svojih kuća u mjestima povratka ili oni koji očekuju izgradnju novih domova u mjestima sadašnjeg raseljenja.

Neposredno pred rat, 1991. godine, u Bosni i Hercegovini stambeni fond činilo je preko milion stambenih jedinica u 6.823 naselja, sa prosječnom površinom stambene jedinice od 60,45 m² po domaćinstvu, odnosno 16,68 m² po stanovniku.⁷⁷ Usljed ratnih dešavanja 466.374 stambene jedinice bile su uništene ili oštećene, a na obnovu i/ili izgradnju još uvijek čeka 149.254 stambenih jedinica, što čini 32%. Najveći broj neobnovljenih stambenih jedinica nalazi se u Federaciji BiH (80.485), dok u Republici Srpskoj na obnovu čeka 65.768 objekata, a u Brčko distriktu 3.001.⁷⁸

Stambeni problemi i nedostatak drugih stambenih pogodnosti posebno su karakteristični za raseljeno stanovništvo, čija je imovina u predratnim mjestima prebivališta uništena, ili toliko oštećena da je neuslovno za stanovanje. Većina raseljenih porodica živi u privremenim vidovima smještaja, kao što su iznajmljeni stanovi, čije zakupnine plaća resorno entitetsko ministarstvo (tzv. alternativni smještaj) i kolektivni centri, kao najnehumaniji vid stambenog zbrinjavanja. Raseljene porodice, koje žive ispod

⁷⁷ M. Nenadić, i dr, *Uparedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2005, str. 53.

⁷⁸ *Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica RS, Izvod iz statističkih pokazatelja*, Banja Luka, 2017, str. 6.

zvanične linije siromaštva, lišene su i drugih pogodnosti stanovanja o čemu govore sljedeći podaci: 5% domaćinstava nema priključak na elektro-mrežu, 14% nema unutrašnje vodosnabdijevanje, 23% je bez kupatila, 64% je bez priključka na kanalizacionu mrežu, 95% nema centralno grijanje, samo 12% domaćinstava posjeduje automobil, 1% ima zanatske mašine i poljoprivrednu mehanizaciju, tefonsku liniju nema 52% domaćinstava, samo 5% domaćinstava ima računar, a bez internet veze je 99% siromašnih raseljenih porodica.⁷⁹ Njihov svakodnevni život koncentrisan je na prehranjivanje članova porodičnog domaćinstva.

Nažalost, stambeni problemi su aktuelni i danas. O tome svjedoči Regionalni program stambenog zbrinjavanja, koji predviđa izgradnju stambenih jedinica u “zemljama regiona” (BiH, Crna Gora, Hrvatska i Srbija). Realizacija ovog programa u Bosni i Hercegovini obuhvata izgradnju stanova u porodičnim zgradama (socijalno stanovanje), obnovu prijeratnih kuća i stanova, pomoć za individualnu stambenu izgradnju i smještaj u ustanovama socijalne zaštite. Na taj način obezbijedila bi se trajna stambena rješenja za nekoliko kategorija ugroženih izbjeglica, interno raseljenih osoba i povratnika u mjestima porijekla, mjestima raseljenja ili unutar institucija sistema socijalne zaštite. U svrhu povratka i/ili reintegracije u mjestu predratnog prebivališta biće stambeno zbrinuto 3.850 porodica (71%), u svrhu integracije u mjestima raseljenja

⁷⁹ J. Petrović, *Nemam, dakle postojim*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2013, str. 157-158.

1.270 (24%), a u ustanovama socijalne zaštite treba da bude smješteno 280 (5%) porodica. Korisnici Programa su svrstani u nekoliko kategorija, a to su: 2.400 domaćinstava ili 7.300 osoba iz kategorije ugroženih raseljenih osoba izvan kolektivnih centara u BiH; 250 izbjegličkih domaćinstava ili 800 osoba koje borave u kolektivnim centrima ili drugim oblicima kolektivnog stanovanja; 350 ugroženih izbjegličkih domaćinstava ili 900 osoba, bez trajnih stambenih rješenja u BiH, uključujući i ranije nosioce stanarskih prava, i 2.400 domaćinstava ili 5.000 osoba iz kategorije ugroženih povratnika u BiH, izbjeglice bez trajnog rješenja u zemlji prihvata u regiji.⁸⁰

Međunarodni osnov za ostvarenje statusnih i drugih prava izbjeglica su dva dokumenta UN-a: Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951. godine i Protokol o statusu izbjeglica iz 1967. godine. U njima, međutim, nisu razrađena prava raseljenih osoba. Zato za rješavanje problema raseljenih osoba i povratnika u BiH treba imati u vidu dokument „Vodeći principi internog raseljenja”, koji je usvojen 1998. godine na 53. sjednici UN-a. Princip 28. ističe primarnu dužnost i odgovornost nadležnih organa vlasti da stvore uslove i da obezbijede sredstva koja raseljenim licima omogućavaju dobrovoljni povratak u njihove domove ili mjesta uobičajenog boravka ili dobrovoljno preseljenje u neki drugi dio zemlje, a princip 29. nalaže sljedeće: “Nadležni organi imaju dužnost i odgovornost da pomognu povratnicima

⁸⁰*Projekat BiH u okviru Regionalnog stambenog programa*, http://www.mhrr.gov.ba/izbjeglice/Donatorska_konferencija/Projekat.pdf (17.12.2017).

i/ili preseljenim interno raseljenim licima da povrate, koliko je moguće, njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu koju su ostavili za sobom ili koja im je oduzeta nakon što su raseljeni. Kad povrat te pokretne i nepokretne imovine nije moguć, nadležni organi su dužni da obezbijede ili da pomognu tim licima da dobiju odgovarajuću odštetu ili neki drugi vid pravične naknade“.⁸¹

Pravni okvir zaštite izbjeglica, raseljenih lica i povratnika u BiH počiva na Aneksu 7. Dejtonskog mirovnog sporazuma, na osnovu koga je donesen državni Zakon o izbjeglicama iz BiH i raseljenim osobama u BiH i relevanti entitetski zakoni.⁸² Za njihovo sprovođenje na državnom nivou je nadležno Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, a na entitetskim nivoima Ministarstvo za raseljene osobe i izbjeglice Federacije BiH i Ministarstvo za raseljena lica i izbjeglice Republike Srpske. U avgustu 2004. godine uspostavljen je i Fond za povratak, koji djeluje u okviru Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH. Postoje i regionalni centri Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH u Sarajevu, Banjaluci, Mostaru i Tuzli i odsjeci Ministarstva za izbjeglice i raseljena lica Republike Srpske.

Uprkos brojnim institucijama, proces resocijalizacije raseljenih i povratnika se odvija

⁸¹ *UNHCR u BiH, Vodeći principi internog raseljenja, Ministrstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2008, str. 41.*

⁸² *Zakon o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u RS, Sl. glasnik RS, 42/05 i Zakon o raseljenim osobama i povratnicima u FBiH i izbjeglicama iz BiH, Sl. novine FBiH, 15/05.*

veoma sporo i, uglavnom, se svodi na izgradnju stambenih jedinica. Otuda i razmišljanja da stanovništvo ne treba razdvajati na ove kategorije, nego ih treba tretirati kao građane kojima treba obezbijediti elementarne uslove za život. „Izraz `izbjeglica` (pod čim se misli i na raseljene) zvuči pežorativno. Korištenjem tog termina stigmatizuje se jedna grupa ljudi... Pošto je proteklo mnogo vremena, većina tih ljudi se integrisala. Oni de jure zadržavaju status, a de facto više na to nemaju pravo... Mnoge institucije koje se bave njihovim problemima zadržavaju ingerencije radi sopstvenog opstanka, a ne čine mnogo na unapređenju psihosocijalnog statusa istinski ugroženih“.⁸³

U tom slučaju, rješavanje problema siromaštva migranata trebalo bi „izmjestiti“ u sistem socijalne zaštite, koji čini 118 centara za socijalni rad, od čega 71 u Federaciji BiH i 47 u Republici Srpskoj, dok u Brčko distriktu funkcioniše pododjeljenje u okviru Odjeljenja za zdravstvo Vlade Brčko distrikta.

Nemoć ovog sistema očituje se kroz rigorozan cenzus za pristup pravima iz oblasti socijalne zaštite, zbog čega velik broj siromašnih nema mogućnost da koristi pomoć i usluge socijalne zaštite. Naime, službeno utvrđena linija siromaštva je takva da samo apsolutno siromašne osobe mogu ostvariti pravo na minorne novčane prestacije. „Posljedica je sve manji obuhvat ljudi u stanju socijalne potrebe, što je u potpunosti

⁸³ J. Petrović, *Psihosocijalna podrška prisilnim migrantkinjama, Rodna studija prisilne migracije i psihosocijalnog dobrostanja u BiH*, „Fondacija za osnaživanje žena“, Sarajevo, 2016, str. 122.

suprotnosti sa porastom broja ljudi upravo iz takvih kategorija. Prema izvještaju resornog ministarstva, u Republici Srpskoj je tokom rata i u prvim poslijeratnim godinama preko 70% stanovništva koristilo neki vid socijalne zaštite (humanitarna, novčana i psihosocijalna pomoć, zbrinjavanje i dr.). Posljednjih godina sistemom socijalne zaštite obuhvaćeno je 5-7% najugroženijih stanovnika. Posmatra li se obuhvat stanovništva stalnom i jednokratnom novčanom pomoći, onda se ovi pokazatelji svode na 1-2%“.⁸⁴

Nažalost, nemoć u rješavanju problema siromaštva prisutna je i na globalnom nivou, uprkos proklamovanim intencijama UN-a i drugih međunarodnih organizacija. Dokaz tome je opstajanje siromaštva i nejednakosti u svijetu, bez obzira na prioritetni cilj *Milenijumske deklaracije UN-a*, koja je donesena 2000. godine - iskorenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi, tako što će se smanjenjiti za pola broj ljudi koji žive sa manje od jednog dolara dnevno.

Podržavajući to opredjeljenje, iste godine je u Montrealu održan kongres Međunarodnog udruženja socijalnih radnika i Međunarodnog udruženja škola za socijalni rad, na temu *Globalizacija svijeta i socijalni rad*. Oko 1.000 predstavnika iz više od 70 zemalja raspravljalo je o ulozi socijalnog rada u svijetu, zaključivši da su borba protiv siromaštva, poštovanje ljudskih prava

⁸⁴ J. Petrović, *Odgovor nauke socijalnog rada na izazove društvene tranzicije*, u: *Nauka, društvo, tranzicija*, zbornik, „Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja“, Banja Luka, 2015, str. 823.

i podsticanje jednakosti neki od glavnih ciljeva prema kojima treba usmjeravati djelovanje. Današnje stanje siromaštva, praćeno porastom migracija, dovoljno govori o (ne)ispunjenju proklamovanih ciljeva. Oćigledno, zalaganje za interese siromašnih i onih koji trpe nejednakosti, zahtijeva efikasnije socijalno djelovanje i politićke akcije u kojima se mora računati na jaću participaciju onih o ćijim interesima je rijeć.

3.4. Socijalna iskljućenost migranata

U slućaju migranata, u kolokvijalnom i stručnom govoru ćešće se, umjesto termina „socijalna ukljućenost“, koristi termin socijalna (re)integracija. „Proces socijalne integracije odvija se tokom cijelog života. Za ljude, koji su u jednoj sredini proveli veći dio svog života, ovaj proces odvija se postupno i bez većih traumatskih iskustava. Za one koji su, usljed prisilnih migracija, neoćekivano promijenili mjesto življenja, proces socijalne integracije dobija nove dimenzije. Zbog toga je proces migracije istovremeno i proces (re)uspostavljanja produktivnih odnosa na prostoru na kome se migranti zaustave“.⁸⁵

⁸⁵ J. Petrović, *Socijalna distanca – tihi govor mržnje, zbornik Kako prevazići govor mržnje (nacionalne, vjerske, rasne, politićke) i netoleranciju u interesu što boljeg etnićkog*

Treba ukazati na suptilnu, ali bitnu razliku između pojmova „*socijalna integracija*“ i „*socijalna uključenost*“. Riječ „integracija“ (od latinske riječi „integer“ što znači netaknut, sav), pojednostavljeno, znači spajanje, povezivanje, ujedinjavanje, uklapanje nekih dijelova u cjelinu, odnosno uklapanje pojedinca u zadane društvene okvire i njegovo funkcionisanje kao manje-više unificirane jedinice. Ovaj pozitivističko-funkcionalistički stav daje primat očuvanju društva, pri čemu pojedinac treba da poštuje utvrđena društvena pravila i „uklapa“ se u zajednicu. Kroz mehanizme socijalne kontrole, moralne reforme i socijalnog pritiska, on prihvata društvene ili profesionalne uloge, a svako odstupanje je nepoželjno. Suština integracije je jednosmjerno prilagođavanje pojedinca društvenim okolnostima.

Koncept socijalne usključenosti ne zanemaruje osobenosti pojedinaca i njihovu aktivnu ulogu u kreiranju društvenih odnosa, a društvo posmatra kao moralnu zajednicu u kojoj se grade mreže uzajamne podrške. Umjesto da djeluje opresivno prema nekim skupinama, pa i socijalnim žrtvama, društvo treba da omogući interaktivan i produktivan odnos između ljudi i državnih struktura, a smisao socijalne politika je uključivanje pojedinaca u socijalne mreže.

U nastojanju da prati stanje socijalne uključenosti u pojedinim zemljama, Evropska unija

pomirenja, dijaloga i tolerancije u Bosni i Hercegovini?
„Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja“, Banja Luka, 2014. str. 353.

je utvrdila osamnaest zajedničkih statističkih indikatora (Laeken indikatori), na osnovu kojih se mogu identifikovati četiri dimenzije socijalne isključenosti: finansijsko siromaštvo, zapošljavanje, zdravlje i obrazovanje. Ove osnovne dimenzije utiču na druge aspekte socijalne isključenosti. Drugim riječima, siromaštvo, nezaposlenost, niskovrednovane radne uloge, nizak obrazovni nivo i stručna nekompetentnost, utiču na ukupan društveni položaj i nedostatak društvene moći a posebno onih koji su, usljed ratnih migracija, dodatno suočeni s problemom društvenog uključivanja u mjestima raseljenja ili povratka. Ovdje ćemo se ukratko zadržati na socijalnim, političkim i psihološkim aspektima socijalne isključenosti bosanskohercegovačkih migranata.

Pri razmatranju socijalnih aspekata isključenosti treba početi od razvijenosti socijalnih mreža migranata, među kojima je porodica, kao primarna mikrosocijalna mreža najznačajnija. Veliki broj nosilaca domaćinstava raseljenih osoba i povratnika u BiH su udovice ili udovci, što je posljedica ratnih stradanja. Primjećuje se da mlađe osobe teško zasnivaju bračnu zajednicu zbog ekonomskih neprilika. Takođe, mnoge porodice su razdvojene od bližnjih koji, u potrazi za poslom, žive u inostranstvu. Poremećaj strukture porodice se negativno odražava na njeno funkcionisanje, a posljedice mogu biti dugoročne, budući da porodica ima bitne društvene uloge (reproduktivna, socijalizatorska, ekonomska, emotivno-psihološka, socijalno-zaštitna) od kojih zavisi osposobljavanje mladih za samostalan život, ali i ukupno društveno

blagostanje. Posljedice rata, ispoljene kroz poremećaj strukture porodica, se teško i sporo otklanjaju, tim više, što realna situacija migantskih porodica najčešće prevazilazi njihove sposobnosti da se same konsoliduju, a podrška pomažućih sistema je skromna.

Kada su u pitanju prijateljske mreže, primjećuje se da raseljene osobe prijatelje nalaze među ljudima koji žive u neposrednom okruženju. Stambene jedinice za raseljene porodice se grade najčešće donatorskim sredstvima u određenim dijelovima opštine (nerijetko perifernim), te se socijalne komunikacija odvijaju sa ljudima sličnog socijalnog statusa. Povrtanici prijatelje pronalaze u susjedstvu gdje se vratila većina njihovih predratnih komšija. Socijalni krug, i jednih i drugih, sužava se na prijatelje koji se pronalaze u neposrednom okruženju, u naseljima gdje je koncentrisano raseljeno stanovništvo ili povratničke grupe. Ipak, porodica i rodbina ostaju glavne potporne mreže. Novčana pomoć od bližih srodnika koji žive u inostranstvu doprinosi obezbjeđenju egzistencijalnog minimuma. Upućeni na primarne socijalne mreže, migranti svakodnevni život organizuju unutar mikrosocijalnog okruženja, koje čine porodica, srodnici, komšije i prijatelji.

Socijalna uključenost zavisi i od izgrađenosti sekundarnih i tercijarnih mreža, od kojih su najznačajniji različiti oblici organizovanja i samoorganizovanja migranata.

Isključenost iz sekundarnih socijalnih mreža (ustanove, organizacije i institucije) može se „mjeriti“ učešćem nadležnih ustanova i institucija u rješavanju problema migranata, ali i odnosom

samih migranata prema institucijama sistema. Analiza, provedena na osnovu istraživanja socijalne isključenosti siromašnih skupina raseljenih i povratnika, pokazala je da većina zahtjeva ove populacije proizlazi iz krajnje životne nužde, a da tek svaki drugi zahtjev završava konkretnim vidovima pomoći. Najveću podršku pružaju nadležni organi za izbjeglice i raseljena lica, te međunarodne i domaće nevladine organizacije, dok je podrška ustanova socijalne zaštite minorna. „Sistem socijalne zaštite je na iskušenju. S jedne strane, raste broj građana koji nisu u mogućnosti da samostalno obezbjeđuju vitalne potrebe, a sa druge strane, sistem socijalne zaštite nema novac za zadovoljavanje osnovnih prava kao što su materijalno osiguranje, dječji dodaci, tuđa njega i pomoć. Novčane dotacije su minorne, a građani traže prava koja im garantuju minimalan životni standard“.⁸⁶ Pomoć se svodi na povrat i obnovu imovine za povratnike, te obezbjeđenje privremenog smještaja i humanitarne pomoći za raseljene porodice. Zanimareni su drugi vidovi podrške koji doprinose otklanjanju realnih životnih problema, poput nezaposlenosti,

⁸⁶ J. Petrović, *(De)konstrukcija socijalnih mreža u kontekstu prisilnih migracija u BiH*, zbornik *Rizici i bezbjednosne prijetnje*, Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci, „EDF Banja Luka, Udruženje Sport za sve Banja Luka, Fakultet za poslovni i industrijski menadžment, Univerzitet Union Beograd, Centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja Crne Gore Defendologija Nikšić“, Banja Luka, 2015, str. 237-238.

školovanja, prekvalifikacija ili osposobljavanja za samostalnu privrednu djelatnost.⁸⁷

Kada su u pitanju tercijarne socijalne mreže, najznačajnije su one koje se formiraju u sektoru civilnog društva. Angažman u udruženjima, koja su "specijalizovana" za rješavanje problema raseljenih i povratnika, je samo jedan od mogućih „kanala“ uticaja na društvena dešavanja i poboljšanje uslova života. Međutim, uključenje raseljenih i povratnika u rad udruženja za pomoć i samopomoć je neznatno.

Razloge njihovog neučestvovanja treba tražiti u neinformisanosti, nezainteresovanosti i neupućenosti. Ne treba zanemariti ni nepovjerenje u snagu i iskrene namjere ovih udruženja, što je prisutno i kod mlađih generacija. Na to ukazuju i rezultati istraživanja socijalnog kapitala mladih, koje je provedeno 2016. godine na području Republike Srpske. „Generalno nizak nivo povjerenja u nevladine organizacije može se objasniti opštim lošim imidžom koji ima nevladin sektor. NVO sektor kod nas prati imidž da od stranaca dobijaju velike sume novca koji se netransparentno troši, a rad se ogleda pretežno u realizaciji projekata koji suštinski ne uspijevaju da riješe probleme u društvu. Takođe, nepovjerenje u nevladine organizacije može se objasniti i izraženom sumnjom da su one uistinu nezavisne i da mogu biti otvorene u svojim zadacima i funkciji. Vjeruje se da i njihov rad nije nezavisan i objektivan što stvara odbojnost kod mladih ljudi da

⁸⁷ J. Petrović, Nemam, *dakle ne postojim*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2013, str. 154.

se priključe i aktivno uključe u rad NVO sektora“.⁸⁸

Jedan od aspekata socijalne isključenosti je i isključenost iz političkog života lokalne i šire zajednice, odnosno nedovoljno učešće u odlučivanju o bitnim uslovima života, neposredno ili preko slobodno izabраниh predstavnika. Raseljeni i povratnici pokazuju rezervisan stav prema politici, koju doživljavaju kao sistem neefkasan za rješavanje životnih problema „običnog“ čovjeka. Njihova politička participacija se svodi na redovno i povremeno učešće na izborima, a malobrojni su oni koji posežu za političkim i društvenim angažmanom. Institucije u kojima se donose odluke i koje raspolažu resursima često su im nedostupne. To umanjuje mogućnost njihovog neposrednog učestvovanja u formulisanju politike i mjera, koje bi bile prilagođene njihovim potrebama. Prisutan je i visok stepen nepovjerenja u političke partije i sve nivoe vlasti, zbog generalno lošeg javnog mišljenja o politici koja se ne vidi kao djelovanje za opšte dobro. Nepovjerenje prema vlasti(ma) proizašlo je iz višegodišnje ekonomske, političke, pa i moralne destrukcije društva. „Nepovjerenje uzrokuje upravo rezultati te destruktivne politike, a to su, između ostalog, pad privrednih aktivnosti, visoka stopa nezaposlenosti, posebno mladih, korupcija, kreditna zaduženost zemlje, loše upravljanje privrednim potencijalima. Nepovjerenje u vlast je rezultat i očigledne procjene građana da vlast i

⁸⁸ I. Šijaković, J. Petrović, B. Kovačević, *Socijalno povjerenje mladih*, „Fakultet političkih nauka“, Banja Luka, 2016, str. 90.

političke garniture zapostavljaju njihov interes u korist interesa političkih elita“.⁸⁹

Ekonomski, socijalni i politički aspekti socijalne isključenosti migranata svode se na sljedeće: materijalna oskudica, neizvjesnost preživljavanja, neznčajne društvene uloge, nemogućnost uticaja na društvene okolnosti u dužem periodu.

Sve to vodi ka psihološkim aspektima socijalne isključenosti koji se ogledaju u pesimističnom viđenju budućnosti i gubitku samopouzdanja. Iz osjećaja bescerspektivnosti proizlazi i nesprennost za lično angažovanje u promjenama na ličnom i društvenom planu. Višegodišnja deprivacija uticala je na to da ljudi sebe sve manje vide kao inicijatore i aktere socijalnih promjena.

Ključno pitanje u socijalnom uključivanju migranata je proces interakcije pripadnika ovih grupa i nove sredine. Povećan dolazak stanovništva iz jednog dijela zemlje u drugi podrazumijeva susret različitih običaja i kultura, te stvaranje jedne nove društveno-kulturne realnosti. Razlike između društvenih grupa ne znače nužno njihovo sukobljavanje. Da bi se ono spriječilo, nužna je recipročna adaptacija. Promjene se očekuju i u ponašanju „domaćina“, kako bi zajednica bila sposobna da se uhvati u koštac sa novonastalom situacijom. U procesu izgradnje zajedničkog života mora doći do usvajanja novih standarda ponašanja migranata, a odnos stanovništva i resursi zajednice mora da pogoduju njihovom socijalnom uključivanju.

⁸⁹ *Ibid*, str. 89.

U tom smislu, važan faktor je razvijanje *novog* socijalnog identiteta. Dakle, pored socijalnog identiteta koji je utemeljen na pripadnosti određenoj nacionalnoj, konfesionalnoj i kulturnoj grupi, kod migranata treba razvijati pozitivan socijalni identitet sa lokalnom zajednicom. Ukoliko ovaj proces zataji, veće su šanse da se produbi socijalna distanca. Ona dodatno otežava suživot, a time i punu socijalnu uključenost. Raseljene osobe koje žive u lokalnim zajednicama u kojima je većinsko domicilno stanovništvo iste nacionalne pripadnosti, pokazuju izraženu socijalnu distancu prema pripadnicima malobrojnije nacionalne grupe, kakva su povratnici, dok povratnici prihvataju veći stepen bliskosti sa pripadnicima većinskog naroda i iskazuju veću spremnost da prihvate realnu situaciju suživota.⁹⁰ Pritom, treba imati u vidu da je proces prihvatanja suživota spor, pogotovo ako se odvija u uslovima svježeg poslijeratnog sjećanja. Budući da izražena socijalna distanca između pripadnika ovih društvenih grupa otežava socijalno uključivanje „istraživanja socijalne distance, posebno one zasnovane na nacionalnom identitetu, mogu doprinijeti razumijevanju društvenih promjena u postkonfliktnom društvu“.⁹¹

Pozitivan socijalni identitet doprinosi pozitivnom samopoimanju, osjećaju sigurnosti,

⁹⁰ J. Petrović, *Ničiji ljudi*, „Socijalna misao“, Beograd, 2007 str. 175.

⁹¹ J. Petrović, *Socijalna distanca – tihi govor mržnje*, zbornik *Kako prevazići govor mržnje...?* „Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja“, Banja Luka, 2014. str. 348.

vlastite vrijednosti i samopoštovanju. U demokratskim sistemima ljudi prenose svoj pojedinačni suverenitet na organizovanu državnu vlast, te preko građanskog statusa stižu prava koja im omogućavaju dostojanstven život. Zato je pristup građanskim pravima pokazatelj socijalne uključenosti. Prema tome, socijalna uključenost znači ravnopravnost ljudi, odnosno jednakost šansi za pristup ključnim resursima, institucijama i društvenim procesima. Stoga, treba stvoriti uslove za veće učešće migranata u odlučivanju o stvarima koje utiču na njihove živote i doprinose ostvarenju njihovih osnovnih ljudskih prava. Time se vraćamo na višedimenzionalni koncept socijalne uključenosti, kojim se obezbjeđuje dostojanstven život svih pripadnika društva, uključujući i migrante. Učešće u demokratsko-pravnom sistemu obezbjeđuje građansku ili civilnu uključenost; učešće u radno-tržišnom sistemu omogućava ekonomsku uključenost; pristup sistemu socijalne zaštite doprinosi socijalnoj sigurnosti; pripadnost porodičnom sistemu i sistemu lokalne zajednice omogućava interpersonalnu uključenost. Bez zaposlenja i optimalnih prihoda nema ekonomske uključenosti; bez korišćenja socijalnih dotacija ili usluga, nema uključenosti u sistem socijalne sigurnost; bez porodičnih, rodbinskih, prijateljskih i susjedskih veza, nema interpersonalne uključenosti, pogotovo u slučajevima kada je pojedincu potrebna posebna moralna podrška, razumijevanje i pomoć.

Zaključimo time da smanjenje socijalne distance, socijalna integracija i socijalno uključivanje migranata u velikoj mjeri zavise od

sposobnosti njihove adaptacije na uslove života u novoj društvenoj sredini, ali i od odnosa te sredine prema njima. Ukoliko je krajnji ishod optimalna socijalna uključenost, onda možemo govoriti o zdravim pojedincima, ali i zdravom društvu. U protivnom, treba se zapitati da li živimo u zdravom društvu i koliko smo i sami mentalno zdravi. Sasvim opravdano Erih Fromm sugerije da, pored istraživanja individualne patologije, treba istraživati i patologije civilizovanih zajednica.⁹²

Krajnja svrha je izgradnja društva u kome univerzalne ljudske potrebe, karakteristične za sve kulture i epohe, mogu biti zadovoljene. Naravno, to je samo ideal koji je teško ostvariv, pogotovo u današnjim uslovima razvoja veoma opasne socijalno diskriminirajuće neoliberalne doktrine i prakse.

⁹² E. Fromm, *Zdravo društvo*, „Naprijed“, Zagreb, 1984.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku BiH, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH*, Sarajevo, 2013.
2. Bakan J., *Korporacija: patološka težnja za profitom i moći*, Mirakul, Zagreb, 2006.
3. Bauman Z., *Fluidni strah*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010.
4. *Bezbednost u postmodernom ambijentu*, (prir. S. Nešković), Zbornik radova, knj. VI, Beograd, 2009.
5. *Blic*, 22. jun 2016.
6. *Blic*, četvrtak 9. mart 2017.
7. *Blic*, 27. mart 2017.
8. *Buđenje srpskog naroda*, Zbornik (gl. i odg. urednik Dragan Bataveljić, Udruženje Opstanak za borbu protiv bele kuge i za obnavljanje stanovništva), Beograd, 2015.
9. Burdije P., *Odbrana civilizacije*, Republika, br. 280, 1-15. marta 2002.
10. Chossudovsky M., *Globalizacija bijede i novi svjetski poredak*, Prometej, Zagreb, 2008.
11. Čomski N., *Profit iznad ljudi: neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
12. Čomski N., *Šta to (u stvari) hoće Amerika*, Čigoja štampa, Beograd, 1999.
13. *Demografska politika u Republici Srpskoj – stvarnost i potrebe*, Zbornik (gl. ur. R. Kuzmanović, odg. ur. D. Mirjanić, ur. D. Marinković), Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2015.
14. *Doprinos nauke u razvoju društva u tranziciji*, Zbornik (ur. N. Macanović, V.

- Lalić), t. 1, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2015.
15. Dušanić B. J., *Ekonomija postmoderne* (2. dopunjeno izdanje), Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2016.
 16. Dušanić B. J., *Dolarska alhemija i kazino ekonomija – svetska ekonomska kriza*, Beograd, 2009.
 17. Dušanić B. J., *Kritika neoliberalizma u tranziciji*, Zagreb, 2013.
 18. Dušanić B. J., *Neoliberalizam: rasprave u Akademiji ekonomskih nauka*, Catena mundi, Beograd, 2015.
 19. Elzesser J., *Nacionalna država i fenomen globalizacije – kako možemo da se spasimo iz svetske ekonomske krize*, Jasen, Beograd, 2009.
 20. Etkinson R., *Začarani evropski krug: korporativne elite i novi fašizam*, Svetovi, Novi Sad, 1997.
 21. Friedman L. T., *Lexus i maslina: razumijevanje globalizacije*, Izvori, Zagreb, 2003.
 22. Fromm E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.
 23. Gidens E., *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
 24. Gidens E., *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

25. Gidens E., *Sociologija*, Ekonomski Fakultet, Beograd, 2005.
26. Gavrilović A., *Socijalna politika*, Filozofski fakultet, Banja Luka, 2005.
27. Gidens E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.
28. *Globalizacija i desuverenizacija*, Zbornik (ur. V. Vuletić, J. Ćirić, U. Šuvaković), Srpsko sociološko društvo Beograd - Institut za uporedno pravo, Kosovska Mitrovica, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica, 2013.
29. *Globalizacija i suverenost*, Zbornik radova (priredio: Braco Kovačević), Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2014.
30. *Globalizacija – mit ili stvarnost: sociološka hrestomatija*, (priredio V. Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
31. Grup Dž., *Korporatizam: tajna vlada Novog svetskog poretka*, Admiral Books, Beograd, 2012.
32. Harvi D., *Kratka istorija neoliberalizma*, Mediterran, Novi Sad, 2012.
33. Jugović A., Milosavljević M., *Izvan granica društva*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Izdavački centar (CIDD), Beograd, 2009.
34. Klein N., *Doktrina šoka. Uspon kapitalizma katastrofe*, V. B. Z., Zagreb, 2008.

35. Kovačević B., *Država i desuverenizacija*, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2016.
36. Kovačević B., *Geopolitika desuverenizacije*, u: *Geopolitičke promjene u svijetu i Evropi i položaj Bosne i Hercegovine*, ANURS, Sarajevo, 2017
37. Kovačević B., *Globalizacija i (de)suverenizacija*, u: *Globalizacija i suverenost*, Zbornik radova (Priredio: Braco Kovačević), Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2014.
38. Kovačević B., *Neoliberalizam i erozija suvereniteta*, u: *Globalizacija i desuverenizacija = Globalization and sovereignty decline* (Ur. V. Vuletić, J. Ćirić, U. Šuvaković), Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica, Srpsko sociološko društvo, Beograd, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2013.
39. Kovačević B., *Nevidljivo nasilje globalnih institucija moći*, Dijalog, Sarajevo, br. 3-4, 2013.
40. Kovačević B., *Poljoprivredno stanovništvo u Bosni i Hercegovini*, u: *Demografske i etničke promjene u BiH* (ur. I. Cvitković), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017.

41. Kovačević B., *Rizici i bezbjednosne prijetnje*, u: *Rizici i bezbjednosne prijetnje*, Zbornik (Priredio Braco Kovačević), Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2015.
42. Kovačević B., *Sociologija, globalizacija i desuverenizacija tranzicionih društava*, u: *Doprinos nauke u razvoju društva u tranziciji*, Zbornik (Ur. N. Macanović, V. Lalić), t. 1, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2015.
43. Latinović M., *U bolji život otišlo 73.500 žitelja BiH*, Glas Srpske, 18-19. mart 2017.
44. Martineli A., *Modernizam: proces modernizacije*, CID, Podgorica, 2010.
45. *Migracije iz Bosne i Hercegovine* (ur. Mirza Emirhafizović, et al.), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2013.
46. Milanović B., *Bogataši i siromasi: kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
47. Milosavljević M., *Devijacije i društvo*, Draganić, Beograd, 2003.
48. *Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH Revidirana strategija BiH za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma*, Sarajevo, 2010.

49. Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica RS, *Izvod iz statističkih pokazatelja*, Banja Luka, 2017.
50. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, *Strategija za prihvata i integraciju BH državljanima koji se vraćaju po osnovu sporazuma o readmisiji i Akcioni plan za period 2015–2018. godina*, Sarajevo, 2015.
51. *Na ivici: živeti sa globalnim kapitalizmom* (prir. E. Gidens, V. Haton), Plato, Beograd, 2003.
52. Nenadić M., i dr, *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2005.
53. *Nauka, društvo, tranzicija*, Zbornik (ur. Duško Vejnović), Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2015.
54. *Nezaposlenost i neizvjesnost...* (koordinator projekta Braco Kovačević), Klub intelektualaca 123, Banja Luka, 2015.
55. *Opšti okvirni Sporazum za mir u BiH, Aneks 7, član 13.* dostupno na https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf
56. Pečujlić M., *Globalizacija: dva lika sveta*, Gutembergova Galaksija, Beograd, 2002.
57. Petrač B, Šindulić A, Zmaić K., (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa

Globalizacija i regionalni identitet, Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Osijek, 2009.

58. Petrović J., *(De)konstrukcija socijalnih mreža u kontekstu prisilnih migracija u BiH*, zbornik *Rizici i bezbjednosne prijetnje*, Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci, EDF Banja Luka, Udruženje Sport za sve, Banja Luka, Fakultet za poslovni i industrijski menadžment, Univerzitet Union, Beograd, Centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja Crne Gore Defendologija, Nikšić, Banja Luka, 2015.
59. Petrović J., *Integracija raseljenih lica u lokalnoj zajednici*, Socijalna misao, Beograd, 55, 2007.
60. Petrović J., *Kratak osvrt na institucionalni sistem socijalne zaštite u BiH*, Aktualnosti, Beograd, br. 1-2, 2009.
61. Petrović J., *Nemam, dakle ne postojim*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2013.
62. Petrović J., *Ničiji ljudi*, Socijalna misao, Beograd, 2007.
63. Petrović J., *Odgovor nauke socijalnog rada na izazove društvene tranzicije*, u: *Nauka, društvo, tranzicija*, zbornik, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2015.

64. Petrović J., *Psihosocijalna podrška prisilnim migrantkinjama, Rodna studija prisilne migracije i psihosocijalnog dobrostanja u BiH*, Fondacija za osnaživanje žena, Sarajevo, 2016.
65. Petrović J., *Social Exclusion as a Consequence of Ethnic Migrations: Overview of Dimensions of Social Exclusion of Displaced Persons and Civil Society in Strengthening Social inclusion*, SDC i IBHI, Sarajevo, 2007.
66. Petrović J., *Socijalna distanca – tihi govor mržnje*, zbornik *Kako prevazići govor mržnje...?* Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2014.
67. Petrović Z., *Mali pojmovnik geopolitike (subjektivni multidisciplinarni glosar neophodan svakom ko promišlja svet Trećeg milenija)*, Centar za geopolitičke studije `Jugoistok` - Institut za političke studije, Beograd, 2004.
68. Piketty T., *Kapital u dvadesetprvom vijeku*, Buybook, Sarajevo, 2015.
69. Plevnik J., *Iza globalizacije: geoekonomija međunarodnih odnosa*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
70. *Poljoprivredni i ruralni razvoj u BiH. Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*, Sarajevo, juni 2013.
71. Prahalad C. K., *Bogatstvo na dnu ekonomske piramide: iskorjenjivanje siromaštva kroz profit*, Mate, Zagreb, 2010.

72. *Projekt BiH u okviru Regionalnog stambenog programa*, http://www.mhrr.gov.ba/izbjeglice/Donatorska_konferencija/Projekat.pdf
73. *Psihološki rečnik*, Vuk Karadžić, Beograd, 1988.
74. Radermacher F. J., *Ravnoteža ili razaranje (Eko-socijalno-tržišno gospodarstvo kao ključ svjetskog održivog razvoja)*, Intercon – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2003.
75. Randers J., *2052: Globalna prognoza za sljedećih četrdeset godina*, Mate, Zagreb, 2014.
76. Reinert S. E., *Globalna ekonomija: kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
77. *Rizici globalnih katastrofa*, (prir. N. Bostrom, M. M. Čirković), Heliks, Smederevo, 2011.
78. *Rizici i bezbjednosne prijetnje*, Zbornik (priređio Braco Kovačević), Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2015.
79. Santos De Soza B., *Procesi globalizacije*, Reč, br. 68, 14. decembra 2002.
80. *Siromaštvo*, Zbornik radova (gl. i odg. ur. D. Vejnović), Evropski defendologija centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2009.
81. *Siromaštvo i globalna bezbjednost*, Zbornik (priređio: Braco Kovačević), Primaprom, Banja Luka, 2012.

82. *Sociološki rečnik* (priređili: A. Mimica, M. Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
83. Sol R. Dž., *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Arhipelag, Beograd, 2011.
84. Stojšin S., *Osnovne dimenzije pojmova socijalne isključenosti i siromaštva – problem indikatora*, u: *Strukturne promene u savremenim društvima* (Ur. Srđan Šljukić i Dušan Ristić), Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, Novi Sad, 2014.
85. Šijaković I., Petrović J., Kovačević B., *Socijalno povjerenje mladih*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2016.
86. Šolte A. J, *Globalizacija: kritički uvod*, CID, Podgorica, 2009.
87. *UNHCR statistics for B&H*, available at <http://unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/>
88. *UNHCR u BiH, Vodeći principi internog raseljenja*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2008.
89. *Veze među nama. Društveni kapital u BiH, Izvještaj o humanom razvoju u BiH 2009*, Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) u BiH, Sarajevo, 2009.
90. *Zakon o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u RS*, Sl. glasnik RS, 42/05.
91. *Zakon o raseljenim osobama i povratnicima u FBiH i izbjeglicama iz BiH*, Sl. novine FBiH, 15/05).

Internet linkovi:

- <http://faktor.ba/nezaposlenost-u-bih-u-decembru-2015-povecana-za-017-posto-u-odnosu-na-novembar/>
- <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-svijetu-vise-od-dvije-milijarde-siromasnih>
- <http://www.bigportal.ba/iz-bih-pobjeglo-vise-od-dva-miliona-ljudi/>
- <http://bigportal.ba/2017/06/27/bih-bi-do-2050-godine-mogla-izgubiti-pola-miliona-stanovnika/>
- <http://bigportal.ba/2017/10/01/bih-na-korak-od-bankrota/>
- <http://www.bigportal.ba/8-najbogatijih-ima-para-kao-polovina-ljudi-na-svijetu/>
- <http://www.bigportal.ba/ovi-ljudi-zaraduju-najvise-u-bih/>
- <http://www.bigportal.ba/un-svijet-se-suocava-s-najvecom-humanitarnom-krizom-od-1945/>
- <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/siromastvo-u-bih-vise-od-600000-ljudi-zivi-sa-3-do-5-km-dnevno/6k38f2p>
- <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/sve-vidljivi-iz-izmedju-bogatih-i-siromasnih-oko-600-milionera-u-bih-na-racunima/pd3scr1>
- <http://www.camo.ch/aktuelno/600000-ljudi-u-bih-ispod-granice-siromastva/>
- <https://esociologyverainroduction.wikispaces.com/file/view/Siromastvo,+nezaposlenost+i+socijalna+iskljucenost.pdf>

- <http://faktor.ba/nezaposlenost-u-bih-u-decembru-2015-povecana-za-017-posto-u-odnosu-na-novembar/>
- <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/polovina-stanovnistva-u-fbih-zivi-na-rubu-gladi-106504>
- <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/gradjani-bih-zive-najlosije-na-balkanu-99844>
- <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/bih-je-jos-uvijek-najsiromasnija-u-regiji-78525>
- <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/crna-kronika/oko-170-tisuca-djece-u-bih-zivi-u-siromastvu>
- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/iz-bih-se-u-posljednje-dvije-godine-iselilo-80-000-ljudi-a-drzava-nije-ucinila-nista-da-ih-zaustavi/160328067>
- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/siromasni-nisu-samo-gladni-vecinu-siromasnih-u-bih-cine-zaposleni-ljudi/151026071>
- <http://manager.ba/clanak/u-bih-raste-broj-multimilijunasa-cije-bogatstvo-povecava-statistiku-stednje>
- http://www.mhrr.gov.ba/izbjeglice/Donatorska_konferencija/Projekat.pdf
- <http://mjesecc.ffzg.hr/nezaposlenost/1.1.html>
- <http://www.novi-svjetski-poredak.com/2013/02/06/sve-vecanejednakost-bogataska-elita-i-ostali-svijet/>
- <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:651475-Njihovo-bogatstvo-jednako-je-imovini-100-miliona-najsiromasnijih>

- <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:696899-Petina-dece-u-Evropskoj-uniji-u-riziku-od-siromastva>
- <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/papic-u-bih-900000-ljudi-zivi-ispod-linije-apsolutnog-siromastva/185973>
- <http://pescanik.net/problemi-globalnog-siromastva/>
- <http://poslovnisvijet.ba/siromastvo-u-svijetu-i-kod-nas/>
- <http://www.poslovni.hr/svijet-i-regija/kongo-najsiromasnija-svjetska-zemlja>
- https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf,
- <http://www.uis.unesco.org>)
- <http://unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/>
- <http://www.vecernji.ba/gotovo-385-milijuna-djece-u-svijetu-zivi-u-siromastvu-1118471>
- <http://www.vecernji.ba/svako-cetvrto-dijete-u-europi-u-riziku-od-siromastva-1129074>

BRACO KOVAČEVIĆ JAGODA PETROVIĆ

SIROMAŠTVO I MIGRACIJE
(Bosanskohercegovačka perspektiva)

Štampa:
MARKOS, Banja Luka

Za štampariju:
Igor Jakovljević

Tehnička priprema:
Danijel Jović

Tiraž:
150

Ilustracija na koricama:
Viktor Mihajlovič Vasnjecov, *Pokretna kuća*
(1876.)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.344.23(497.6)

314.7(497.6)

331.56(497.6)

КОВАЧЕВИЋ, Брацо, 1952-

Siromaštvo i migracije : (bosanskohercegovačka perspektiva) /
Braco Kovačević, Jagoda Petrović. - Banja Luka : Evropski defendologija
centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna,
sociološka i kriminološka istraživanja, 2018 (Banja Luka : Markos). - 121
str. ; 20 cm

Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija:
str. 109-121.

ISBN 978-99976-22-32-7

1. Петровић, Јагода, 1960- [аутор]

COBISS.RS-ID 7212312

ISBN 978-99976-22-32-7

9 789997 622327